TÉNYEK ÉS TANÚK

A. Adamovics – D. Granyin

A blokád könyve II.

Magvető Könyvkiadó, Budapest

TÉNYEK ÉS TANÚK

MAGVETŐ

Alesz Adamovics – Danyiil Granyin

A blokád könyve II.

Magvető Könyvkiadó
Budapest

A mű eredeti címe

БЛОКАДНАЯ КНИГА II.
ЛЕНИЗДАТ, ЛЕНИНГРАД, 1984.

Fordította
GELLÉRT GYORGY

A szöveghűséget ellenőrizte
LADÁNYI KATALIN

© Alesz Adamovics, Danyiil Granyin, 1984
Hungarian translation Gellért Gyorgy, 1985

Hárman a hárommillió közül

A háború első napjaiban, a fasiszta hordák gyors előnyomulása ellenére még senki sem láthatta előre, hogyan alakul Leningrád katonai sorsa, és mi vár a leningrádiakra.

A „blokád" szó, amely minden elképzelhető és elképzelhetetlen nehézséget, gyötrelmet, bajt megtestesített, nem mindjárt született meg és honosodott meg a város lakóinak zaklatott életében. Valami fenyegető dolog történt, egyre közeledett, és a leningrádiak mohón keresték, hol van szükség személyes erőfeszítésre, önfeláldozásra, arra, hogy harcoljanak, és ha kell, meg is haljanak. Csak ne tartson sokáig ez a tehetetlen várakozás a legrosszabbra. Valamilyen feladatban, közös és fontos feladatban kell levezetni a haragot és a nyugtalanságot . . .

Népfelkelés! Általános népfelkelés! . . . Ez reménykeltően hangzott, mintha a nép történelmi múltjából, a forradalmár város hősi múltjából idézték volna fel.

A szót megtalálták, a feladatot meglelték – ezrek és ezrek számára, akik készen álltak arra, hogy mindent odaadjanak, mindent vállaljanak . . .

A háború első napjától, 1941. június 22-től kezdve hosszú sor állt a Kirov Művek pártbizottságának ajtaja előtt. És odalent, a földszinten, a Komszomol-bizottság ajtaja előtt is hosszú sor állt, végighúzódott az egész folyosón. Néhány napig egyik sor sem fogyatkozott meg. Idős munkások és fiatal gyerekek álltak itt, még lányok és asszonyok is, Komszomol-szervezők, pártszervezők, aktivisták és egyáltalán nem aktív, hanem mind ez idáig egészen passzívnak tartott emberek, pártonkívüliek és nem komszomolisták.

Ott a folyosón, a lépcsőn, az ablakpárkányon írták kér-

vényüket. Igyekeztek minél meggyőzőbben kifejteni, miért kell őket a frontra küldeni. Mégpedig elsőként. Katonai képességeket tulajdonítottak önmaguknak, azt bizonygatták, hogy ők tüzérek, mivel a műhelyükben ágyúkat gyártottak. Kiderült, ezenkívül még azt is igazolni kell, hogy a gyár nélkülözheti az illetőt, engedélyt kellett szerezni a műhelyfőnöktől. Mert a gyár a honvédelem céljára dolgozott, harckocsikat készített, és minden emberre szükség volt, mindenki mentességet kapott. A pártbizottságon az önként jelentkezőknek még nehezebb volt a dolguk, ide a művezetők, tervezők, mérnökök fordultak – a gyár színejava, a régi Putyilov Művekben dolgozó gárda. Ha mindenkit elengednek, aki a legelső vonalba, a rohamzászlóaljakba törekszik, akkor le kellett volna állítani a gyárat.

A népfelkelést még nem hirdették ki (ezt a háború nyolcadik napján határozták el), de más gyárakban, a kerületi kiegészítő parancsnokságokon, mindenütt ugyanilyen sorok álltak. Ó, ezek a szenvedélyes, felháborodott, könyörgő, ékesszóló panaszok és kérvények! Azzal a megható és naiv meggyőződéssel fogalmazták őket, hogy ha bennünket elengednek, akkor mi azonnal szétzúzzuk, megsemmisítjük az ellenséget. Tiszta sor, hogy nekünk – Kirov–Putyilov-gyáriaknak – jogunk van ahhoz, hogy elsőnek álljunk be a népfelkelőkhöz. És csakugyan ez kapta az egyes számot, a Kirov-gyári népfelkelő-hadosztály – az 1. NH!

A Narvai kapun túl az első népfelkelőszakaszok, -századok meneteltek. A parkban képezték ki őket kúszásra, kézigránátdobásra. Buzgón verték a lépést – még félcipőt, kamáslit, övvel leszorított esőköpenyt viseltek. A Forradalmár Háza nevű klubban háltak. Minduntalan kiderült, hogy a tervosztálynak ez és ez a dolgozója meg az és az az idomkészítő részt vett a polgárháborúban, utász vagy lovas katona volt, hogy ők harcoltak, parancsnokok voltak . . .

A fiatalokra ez a sors még csak ezután várt. A szomorú júliusi hadijelentések sem tudták elrontani a lelkes hangulatot. Gimnasztyorkát, köpenyt, kék katonanadrágot osztottak ki, az önkéntes népfelkelők büszkén jártak benne a gyárban, búcsúzkodtak, s mindenki irigyelte őket. Sorra indultak a szerelvények, és zúgott az ének: „A messzi Narvai kapun túl, fiatal legény harcba indul . . ."

A háború hétköznapjai mindjárt Lugán túl rázúdultak a népfelkelőkre az első bombázásokkal, a zuhanóbombázók vijjogásával, az első harcokkal, az első sírokkal.

A népfelkelők serege természetesen sajátságos hadsereg volt: sebtében kiképzett, a tűzkeresztségen még át nem esett, szegényesen felfegyverzett had, fegyelme egyáltalán nem katonai, hanem inkább üzemi. Körös-körül gyári munkások, ismerősök. A századparancsnok a művezető, a szakaszparancsnokok pedig egy műszerész és egy brigádvezető. A parancsnokokat kereszt- és apai nevükön szólították. Harcra, sok harcra volt szükség ahhoz, hogy az üzemi tekintélyt katonai tekintély váltsa fel.

Ennek a hadseregnek viszont bizonyos előnyei is voltak – gyorsan alkalmazkodott a hivatásos katonák számára szokatlan háborús körülményekhez, ismerte mindegyik löveg, harckocsi értékét; itt sajátos, munkában kialakult összeforrottság uralkodott . . .

A frissen megalakított hadosztályokra igen nehéz megpróbáltatások zúdultak rá. Még az eseményekben részt vevők is alig képesek megmagyarázni, miként tudtak ezek a népi ezredek, ütegek helytállni – sőt fel is tartóztatni a légi támogatással előrenyomuló fasiszták nehézharckocsi-oszlopait, hivatásos katonákból álló, gépesített hadosztályait, amelyek már egész Európán áthaladtak. Csoda volt ez – de minek a csodája? Nem, nem a kétségbeesésé. A bombázástól megsüketült harcosok – a Narvai kapu környéki munkások, hajóépítők, Kirov-gyáriak, kikötő-

munkások, tanárok, szedők, történészek –, akik nagyon jól tudták, hogy most minden tőlük függ, szilárdan megvetve lábukat a földön, az utolsó csepp vérükig kitartottak . . .

Égett a rozs, égtek a falvak, hőség volt, csípős füst, robbanóanyag savanyú bűze terjengett, s mindenütt német géppisztolyok ropogtak. A mieink – kézigránátokkal és robbanókeverékkel teli palackokkal felfegyverkezve – rejtekhelyükön meglapulva feküdtek, hogy közelebb engedjék a harckocsikat.

Sok minden történt. De a Kirov-hadosztály nem futamodott meg, az ezredek tovább harcoltak, bekerítették őket, de ők az erdőkön és a mocsarakon keresztül utat törtek Leningrád felé.

A város egyre újabb hadosztályokat szervezett – a Moszkvai, a Frunze, a Kalinyin, az Októberi kerület hadosztályát –, s ezek rangra és tudományos fokozatra való tekintet nélkül mindenkit zászlaik alá gyűjtöttek. Beállt a népfelkelők közé Nyikolaj Cserkaszov, a nagyszerű színművész, Leonyid Popov tanár, Alekszandr Jermolajev pártmunkás, Iszaak Jampolszkij irodalomtörténész. Senki sem gondolt arra, hogy esetleg jobban is kamatoztathatná ismereteit. Ez az elhatározás talán nem volt gazdaságos – de hogy az ember katona legyen, ez fontosabbnak látszott a saját szakmai hasznosságra vonatkozó indokoknál. Ez volt e napok hazafiságának a lényege, ezt tartották a legszükségesebbnek.

Veszteség, sebesülés – semmi sem riasztotta vissza az önkéntes népfelkelőket. Csak elegendő puska legyen, csak tüzelni tudjanak!

A város legjobb fiait adta oda a hadseregnek. A népfelkelés a bátorság nagyszerű iskolájává vált. A népfelkelők – például Dmitrij Podrezov, a Kirov-hadosztály politikai osztályának főnöke, vagy Feodoszij Szmoljacskov, a front híres mesterlövésze – legendás hősiességről tettek tanúbizonyságot.

A leningrádi népfelkelés hősi eposza átformálta a várost. A népfelkelők révén mindegyik üzem közvetlen kapcsolatba került a hadsereggel és a háborúval. A szeptemberi harcok után a népfelkelők serege beleolvadt a Vörös Hadsereg tényleges hadosztályaiba. A várost megközelítő utak távoli szakaszain vívott harcok során a népfelkelők katonává edződtek. A háború minden órában, mindennap szüntelenül tanít, a tanítása hiteles.

Amikor 1941–42 telén Susarin túl, a fagyos lövészárkokban gunnyasztottunk, egyikünknek önkéntelenül eszébe jutott a gyár, a kedves utcák, a Narvai kapu, az a vendéglő, ahol rövid búcsú-összejövetelt tartottak a gyári Komszomol-bizottság tagjai. Az egyik repülőalakulathoz vonult be, a másik tüzérosztályhoz; könnyű szívvel és magabiztosan búcsúztunk el, nem gondoltunk arra, hogy sokan közülünk nem térnek vissza.

A gyárból érkező hírek tartották bennünk a lelket. A dérrel borított, elárvult műhelyekben tovább folyt a munka. Már egy másik Kirov-gyár is működött, az, amelyet Cseljabinszkba, az ottani traktorgyárba evakuáltak, de onnan ritkán érkeztek hírek. A volt népfelkelők közvetlenül a műhelyükbe, a gyárukba írtak, mert sokak számára ez volt az egyetlen, ami a békés életből megmaradt. Családjuk elpusztult, barátaik a fronton harcoltak, csak a gyáruk maradt. S bár a valahová az Urálon túlra áthelyezett gyárban is sok minden megváltozott, mégis ez volt az utolsó rokonság számukra. A munkatársak valóban megbízható rokonok voltak, gondoskodtak a gyermekekről, az anyákról, emlékeztek és vártak.

Minszkben egyszer elbeszélgettünk Konsztantyin Szimonovval. Arról esett szó, hogyan gyűjtötte össze a Dicsőség-renddel kitüntetett katonák történeteit, jegyezte fel a marsallok visszaemlékezéseit. Zsukov, Rokosszovszkij, Konyev és csaknem valamennyi marsall közölte memoár-

jait, és e kiadványok után Szimonov mégis mindegyiküktől több száz oldalra való feljegyzést gyűjtött össze el nem mondott, könyveikbe különböző okok miatt be nem került eseményekről. Így felbecsülhetetlen értékű anyag gyűlt egybe. „Legalább fel kell jegyeznünk mindazt, amit lehet – mondta Szimonov. – Ez nemcsak a történészek számára anyag, hanem a jövő írói számára, azok számára is, akik meg tudják majd alkotni a Nagy Háború eposzát."

Igaza volt. Az ő energiájának köszönhető, hogy sikerült összegyűjteni a katonák és a legkiválóbb hadvezérek tanúbizonyságait, filmkockákat, filmtörténeteket. Konsztantyin Szimonov hatalmas történelemtudományi munkát végzett. Az ő részéről ez a munka önfeláldozás volt: ahelyett hogy regényeket és kisregényeket írt volna, mások tanúbizonyságait szedte össze, s e munkában ő csupán krónikásként, gyűjtőként, ösztönzőként szerepelt.

Bár Konsztantyin Szimonov tettét kellőképpen értékeltük, mégsem tudtunk teljesen megszabadulni kételyeinktől: mi értelme annak, hogy *A blokád könyvé*-n dolgozunk? Minek kell napvilágra hoznunk, feleleventenünk az akkori mérhetetlen emberi szenvedéseket és élményeket? Leningrád blokádjából a történelem kiválasztotta azt, ami szükséges volt, emléket állított hősiességének és bátorságának. Mit keresünk hát mi?

Bennünket a források érdekeltek, az, hogyan született meg egyes emberekben az a tudat, hogy a győzelem érdekében mindenféle nélkülözést el kell tűrni, miként alakult ki az állhatatosság, az ellenállás szelleme, amely a legkétségbeejtőbb körülmények között is megőrizte a hajthatatlanságot és az emberi méltóságot. Nekünk a valódi folyamat kellett, amelyet nem igazított ki az utána beteljesült győzelem ismerete. Az egyetlen lehetőség arra, hogy megtudjuk, feltárjuk mindazt, ami az emberek lelkében végbement, az volt, ha a korabeli dokumentumokat vesszük

igénybe. És ezek közül a naplók voltak a legjobbak. Ezek tették lehetővé, hogy az emberek lelki életét a jövő eseményeinek ismeretében történt bármiféle módosítás nélkül lássuk. Hőseink nem tudtak a győzelemről. Nem tudták, életben maradnak-e, nem tudták, mi lesz Leningráddal, az országgal. Időnként kétség, sőt kétségbeesés fogta el őket, de még ezekben a napokban is – ha figyelmesebben olvastuk írásaikat, észrevettük – élt bennük az igazság diadalába vetett hit. És ami a legfigyelemreméltóbb: láthatjuk, amint ez a hit fokozatosan erősödik, bár erejük napról napra fogyatkozik, és halálos sötétség borul a reményekre.

Gyerzsavin néhány nappal halála előtt vesszővel rótta palatáblára utolsó költeményét. Még sohasem írt ilyen egyszerűen. Gyengülő kézzel rajzolta sorait, és mondanivalójával leélt élete, a kor, a hatalmas Katalin-korszak fölébe emelkedett:

Idők folyója elsodorja
az ember porszem tetteit,
nemzetek, károk, birodalmak
sziklatömbje is szétesik:
ha megmarad, ami halkan búgva
a lant húrjain elpihen –
vulkán idő torkába hull majd,
a törvényt nem kerüli el.*

Jókora bátorság kell ahhoz, hogy valaki távozóban feledésre ítélje mindazt, amiért lelkesedett, aminek kedvéért élt és alkotott. De még lenyűgözőbb itt az a gondolat, hogy ha ideig-óráig megmarad is valami, akkor ez az, amit

* Simor András fordítása.

a lant megénekelt, vagyis a költő, a zeneszerző, a festőművész alkotása.

A kortársaknak nem adatott meg az, hogy megtudják: abból, amit ők átéltek, mit választ ki a történelem örök időkre, mi porlad majd el az összefűzött újságcsomóban, és mi változik legendává. Az ember persze azt szeretné gondolni, hogy a leningrádi blokád sokáig megmarad a népek emlékezetében. De milyennek látják majd az utódok? Hogyan szabja át az idő, mit művel a tragédiák ezreivel, milyen mítoszt alkot az állhatatosságból és a rémségekből, a fagyoskodásból és az éhezésből? Mi nem tudjuk meg ezt, ahogyan az ostromlott Trója lakói sem tudták meg, hogy városuk kilencévi ostromából az emberiség megőrzi a szép Helénáról, a trójai falóról, a viszályt okozó aranyalmáról szóló mítoszokat. Hány jelentősebb és borzalmasabb háború volt abban az időben, az emberiség élő emlékezetében mégis ez maradt meg, amely a kis Trója városával függött össze. Ez természetesen az *Iliász* és az *Odüsszeia* szerzőinek is az érdeme, a történelemnek azonban megvannak a maga szeszélyei: olykor eltűri az önkényességet, az igazságtalanságot, s gyakran a feledésnek adja át a hősöket és a népek hozta áldozatokat. Leningrád azonban . . . Honnan ered a jövő legendának, a maradandóságnak ez az érzése? Ennek nem szabad elsikkadnia . . . Nem azért, mert mi így szeretnénk, hanem azért, mert a leningrádiak hősi tettében az emberi szellem olyan magaslatai rejtőznek, amelyek nem veszhetnek el.

Ők hárman könyvünk második részének főhősei. Sohasem találkoztak egymással, nem tudtak egymásról. Két férfi és egy nő. Az első – Georgij Alekszejevics Knyazev történész, a második – Jura Rjabinkin tizenöt éves fiú, a harmadik pedig – Ligyija Georgijevna Ohapkina.

A blokád könyve első részéhez azt jegyeztük fel, gyűjtöt-

tük össze, amit a leningrádi blokádot átélt emberek ma mondtak el, a második részhez pedig elsősorban a korabeli naplókat használtuk fel.

A blokád idején sokan vezettek naplót. Egyesek azon melegében feljegyezték élményeiket. Elküldték, elhozták nekünk ezeket a füzeteket, régi üzleti könyveket, amelyekbe az emberek ceruzával, halvány tintával, gondos írással vagy csak sebtében, avagy részletesen, néha már megdermedő kézzel jegyezték fel élményeiket. Az összes napló és feljegyzés közül mi ezt a három, számunkra leginkább megdöbbentő történetet, ezt a három különböző sorsot választottuk ki.

Valamennyi eredeti, s lehetővé teszi, hogy minden részletében nyomon kövessük mindegyik hősünk lelkivilágának alakulását a blokád napjaiban. Egyetlen szót sem toldottunk hozzá, nem változtattunk meg, csupán annyit engedtünk meg magunknak, hogy néhol rövidítsünk, elhagyjuk az ismétléseket vagy az olyan feljegyzéseket, amelyeknek nincs közük az eseményekhez.

Leningrádban ritkán állítanak emléktáblát. Túl sok olyan hely, ház van, amely méltó volna arra, hogy megemlékezzenek róla, hogy megjelöljék. Ezért az a ház ott a Vaszilij-szigeten mindig figyelmet kelt.

Ha valaki a Néva-parton az egyetem felől a gránitszfinxek felé halad, amelyek a volt Képzőművészeti Akadémia, a jelenlegi Rjepin Intézet előtt magasodnak a Néva vize fölött, akkor a szfinxek mögött azonnal szemébe ötlik egy kétemeletes ház, amelynek oszlopcsarnokát négy dór oszlop támasztja alá. Kedves, szerény, pétervári stílusú régi ház; 1806–1808-ban alakította át Zaharov, a híres építész. Falait mindenütt öntöttvas emléktáblák borítják. Nincs még egy lakóház Leningrádban, de Moszkvában, sőt talán az egész világon sem, amelyen ennyi emléktábla volna: összesen huszonhét. A ház a Tudományos Akadémiáé. Itt

lakott Jakov Karlovics Grot, az orosz helyesírás megújítója, szótárkészítő, Fjodor Ivanovics Uszpenszkij, bizantinológus, Alekszandr Szergejevics Orlov, az óorosz irodalom kutatója, Borisz Szemjonovics Jakobi fizikus, a modern galvanotechnika feltalálója, Alekszandr Jevgenyevics Ferszman, a kiváló orosz és szovjet mineralógus, Alekszandr Mihajlovics Ljapunov, az égitestek alakjára vonatkozó elmélet megalkotója, Vaszilij Vlagyimirovics Petrov, az első orosz elektrotechnikus, Nyikolaj Jakovlevics Marr nyelvtudós, Vlagyimir Ivanovics Vernadszkij, a kiváló geológus, geokémikus, a bioszféra modern elméletének megalkotója, itt élt és halt meg 1936-ban Ivan Petrovics Pavlov. Ahány név, annyi tudományág. Másfél évszázadnál valamivel hosszabb idő alatt a történelem ezt a huszonhét leghíresebb nevet választotta ki, pedig még hány nagyszerű orosz és szovjet tudós lakott itt.

Ebben a házban, amely bizonyos értelemben az orosz tudomány jelképévé vált, lakott a háború elején Georgij Alekszejevics Knyazev, a Szovjet Tudományos Akadémia Levéltárának igazgatója.

Másutt is lakhatott volna, és akkor ott fejezi be életpályáját, írja a Tudományos Akadémia történetéről, a levéltárugyről szóló munkáit, de az, hogy az egész blokád alatt ebben a házban élt, s itt írta *Egy átlag orosz értelmiségi életének fél évszázada* című naplóját, kulonos jelentőségű.

Gyakran úgy véljuk, hogy ha valaki más házban lakott volna, ahonnan más kilátás nyílik az ablakból, akkor kissé más ember vált volna belőle, és az élete is másként alakul. Talán ez nem csupán a képzelet játéka.

Georgij Alekszejevics Knyazev mindkét lába félig béna volt, a járás nehezére esett, hazulról a munkahelyére és onnan vissza rokkantkocsin kozlekedett. Hosszabb utakat ritkán tett. A Tudományos Akadémia Levéltára ugyanitt volt a rakparton, az egyetem mogott, a Tudományos Aka-

démia épületében, amely a háztól vagy 800 méterre lehetett. Lényegében ez az útszakasz a rakparton volt Knyazev fő útvonala az egész blokád alatt, a városnak az a darabja, darabkája, amelyet láthatott, az a parányi sugár, amelyen belül számára a háború lejátszódott; a blokád, a belövések, a bombázások, az éhség, az evakuálás.

Első pillantásra ez igen kicsi terület, de vajon mit láttunk ugyanezekben a hónapokban mi, akik a leningrádi front lövészárkaiban gunnyasztottunk, Pulkovo, Puskin környékén, Szinyavinónál? A saját lövészárkunkat, a saját, ugyancsak fél kilométer hosszú szakaszunkat, a „saját" fritzeinket, az elaknásított mezőt, egy talpalatnyi térséget meg magunk mögött a zászlóaljtörzs földfedezékét, két saját kiserődünket és valahol hátul a város sziluettjét, ahol egyetlen füstgomoly sem volt. A magunk parányi sugarát, ahol a mi Nagy Honvédő Háborúnk folyt, ahol elestek, tüzeltek, támadtak, ahol mindenféle történt.

Knyazev ezt írja naplójába:

„1941. VI. 23. A háború második napja. Így hát nem értesültem Timur sírboltja feltárásának részleteiről. A háborús események háttérbe szorították a szamarkandi régészeti ásatásokról szóló híreket.

Hogyan ismétlődik minden a világon! Timur, más néven Tamerlán, a XIV. században meghódította Indiát az Industól a Gangeszig, Perzsiát, Szíriát, Törökországot, Dél-Oroszországot.

És most – de ő a ‚Nagy Sántán' alaposan túltesz – itt van ez az arcátlan Hitler, aki annyi szenvedést okozott saját népének, az összes többi népnek, mind a leigázott és megalázott, mind pedig az ő ördögi rendszere ellen harcoló népeknek.

Az első sebesülteket Leningrádba szállították. A Viborg mögött húzódó új Mannerheim-vonalat csapataink több

helyen áttörték, mint Csernyikov mondja. Egy több ezer főnyi német légideszantot is megsemmisítettek.

A nagy honvédő háború második napja véget ért.*

Napközben elfáradtam. Fejemben lüktet a vér, és mintha állandóan légcsavarok zúgnának a fülemben."

Ez a légcsavarzúgás, amely még csak várható volt, sokáig üldözi majd G. A. Knyazevet – amíg szeptember elején be nem következik az első nagy légitámadás Leningrád ellen. Akkor ez az ideges zúgás megszűnik, és repülőgépek igazi süvítése meg robbanások váltják fel; az emberek ehhez is hamarosan hozzászoknak.

„1941. VI. 25. A negyedik nap... Ma reggel, amikor minden ablakot fehér csíkokkal ragasztottunk be, beállított egy asszony, és közölte: hivatalukban azt az utasítást kapták, hogy ne fehér, hanem fekete csíkokkal ragasszanak... Az egész város, a házak valamennyi ablaka pedig fehér papírcsíkoktól tarkállik.

A térképen tanulmányozzuk a front helyzetét. Heves, szörnyű harcok folynak. Leginkább az izgat bennünket, vajon sikerül-e a németeknek elvágniuk a Kirov-(murmanszki) vasútvonalat. Kandalaksa környékén különösen heves harcok dúlnak. A hivatalban tárgyaltam a speciális levéltárak megbízottaival. Úgy határoztunk, hogy több esetben a legértékesebb anyagokat nem szállítjuk át a nyirkos pincékbe, amelyeket elárasztható a víz..."

Mi van az önök ablaka előtt, a munkahelyükre vezető úton: nyírfák? folyó? házak? Georgij Alekszejevics ablaka előtt szfinxek emelkedtek. Szinte kimondottan azért, mert ő történész. És még azért is, mert ő az emberi nem fejlő-

* G. A. Knyazev megsejtette, hogy ez a háború Nagy Honvédő Háború néven vonul be a történelembe.

déséről vagy visszafejlődéséről szóló tényeket gyűjti, jegyzi fel. Az ősi szfinxek mindig a szeme előtt vannak.

Ott állnak a gránitpart színéhez illő, rózsaszín kőszfinxek, emberi arcukkal és állati lábukkal, egymás felé fordulva, az ódon betűs cirill írás pedig közli, hogy ez a szfinx a régi egyiptomi Tébából az 1832. évben szállíttatott Szentpétervár városába. Itt éppen jó helyen vannak – azon végtelen „szárnyalások és hanyatlások, melyek az emberiség haladásának útján" előfordultak, mint Knyazev írja, hosszú történetének tanúi.

Knyazev jegyzetei kora ifjúságától kezdve – régóta és állandóan – egyetlen kérdéssel foglalkoztak: merre tart az ember, az emberiség? Ezek pedig egy olyan leningrádi naplójegyzetei, aki még nem tudja, mi vár a városra és lakóira a legközelebbi hónapokban, de aki már a háború első hónapjaiban felismerte: „Sok mindent át kell élnünk – ez világos."

„. . . A szfinxek mellett álló két nagy bronzlámpát szétszedték és elszállították. A szfinxek még ott vannak . . . Ma mélységes izgalommal néztem őket . . . De verset nem tudtam költeni.

Ezeket a jegyzeteket mégis írom. Miért? Mert írnom kell. Ám a végtelent nem hajszolom.

‚Az én kis sugaramon belül' – ez naplójegyzeteim tartalma. Kinek írom? Neked, távoli barátom, aki a jövő kommunista társadalmának tagja vagy, aki számára idegen és eredendően ellenséges lesz a háború, ahogyan nekünk az antropofágia – az emberevés – undorító, természetellenes . . . Márpedig az emberek, a mi őseink, élvezettel falták fel egymást! . . . Hiszem – és e téren javíthatatlan ábrándozó vagyok –, hogy eljön az az idő, amikor nem lesz háború a földön.

Éppen ezért írom mégis ezeket a jegyzeteket. És nem félek attól a gondolattól, hogy talán elpusztulnak, elhamvadnak városunk lehetséges bombázásának valamelyik szörnyű pillanatában. Ahogyan attól sem félek, hogy magam is elpusztulhatok.

És, távoli barátom, ha talán töredékesen, megpörkölődve jutnak el hozzád ezek a lapok, akkor velem együtt te is átéled azt, amiért nyugtalan volt szerencsétlen elődöd, akinek a ‚történelem előtti' korban, de az emberiség igazi történelmének hajnalán kellett élnie.

A rád maradt hivatalos iratokban anyagokat találsz majd a tudományos történelem számára, az én naplójegyzeteimben pedig megérzed egy kisember életének szívverését, aki a maga kis sugarán belül egy nagy, mérhetetlen, bonyolult-tragikus és ellentmondásos életet élt . . .

Az udvaron, a kis kertben a ház lakói gyűlést tartanak. A feleségem is ott van. Mindjárt feljön, és elmondja, mi történt.

10 óra 30 perc. A rádió a legújabb híreket közli. Törökország bejelentette semlegességét. A népi lelkesedés óriási hulláma zúdul végig az országon azzal kapcsolatban, hogy elkezdődött a Nagy Honvédő Háború.

Európa népeinek fel kell kelniük!

1941. VI. 26. Az ötödik nap. Az éjszakát nyugodtan aludtuk át. Riadó nem volt. Tehát csak a fülem zúgott. Érdekes, hogy ez az érzéki csalódás nemcsak az én hallásomat tréfálja meg, hanem más megfigyelőknél is előfordul.

A hivatalban rendes munkanap van. Főiskolásokat kalauzoltam a levéltárban, és nagy lelkesedéssel előadást tartottam nekik.

Este a légiriadó idején való viselkedés szabályait és az

ilyenkor szükséges intézkedéseket olvastuk. M. F.* az orvosi segélyhelyre ment. Én a gyógyszerkészletet rendeztem, hátha égési sebet kap valaki, vagy megsérül."

Azok az évszázadok, sőt évezredek, amelyeket Knyazev, a művelt történész elméje és képzelőereje megelevenít, nem akadályozzák őt abban, hogy „korának átlag orosz értelmiségije" maradjon. Később meggyőződtünk róla (naplójegyzetei is tanúsítják ezt), hogy a blokád gyűrűjébe zárt Leningrád viszonyai közötti élet napjai, hetei, hónapjai sok évtizeddel érnek fel az ember életében. Annyi mindent gondol végig, érez át, ért meg, hogy egész megelőző élete csupán előkészítő osztálynak bizonyul.

„1941. VI. 28. Szombat. A hetedik nap. Ideges, nagyon ideges, nagyon ideges nap. I. L.** felesleges idegességet keltett a hivatalban. A fenyegetett helyzetre vonatkozó bejelentésnek és a gyermekek evakuálása hírének hatására nyilvánvalóan komor következtetést vont le a fronton amiatt kialakult helyzetről, hogy a minszki irányban és más irányokban az ellenség harckocsizó alakulatai beszivárogtak csapataink állásaiba. Ez a hangulat nyomban másokra is átragadt, különösen azokra, akik fáradtan érkeztek meg a Tudományos Akadémia főépületében teljesített, céltalan éjszakai ügyeletes szolgálatból. Mindent megtettem a hangulat javítása érdekében. Felhívtam I. L. figyelmét arra, hogy előző nap megszegte az utasításomat azzal, hogy este Szvikult leváltotta a levéltári ügyeleti szolgálatból, és a főépületbe küldte. Az ott ügyelő munkatársak kifejezése szerint ‚a székekre vigyáztak az elnök hivatali szobájában', közben pedig a levéltár őrizetlen maradt.

*M. F. – Marija Fjodorovna Knyazeva, G. A. Knyazev felesége, aki ezt a naplót rendelkezésünkre bocsátotta, és sokat segített, hogy megértsük szerzőjének személyiségét és munkáit.

**Sok családnevet nem közlünk teljes alakban, mivel az emberekre vonatkozó értékelések véletlenszerűek lehetnek, a homályos helyzet vagy a pillanatnyi hangulat diktálhatta őket.

Délelőtt valamennyi munkatárs homokot hordott a padlásra."

Az azokban a hónapokban és napokban írott naplójegyzetek különböznek a harminc év távlatából való visszaemlékezésektől. Elsősorban abban különböznek, hogy a naplót író ember nem tudta, mi lesz. Ő itt elmondta a reménységeit, amelyek nem váltak be, és azután feledésbe merültek, a feltevéseit, amelyekről kiderült, hogy illúziók . . . Így például Knyazevnak az a meggyőződése, hogy Európa népei felkelnek, hogy a vezetés felkészült minden eshetőségre . . .

Ma a blokádra úgy emlékeznek, mint a győzelmes háború egyik tragikus lapjára. Az akkori élet sok részlete kihullott az emlékezetből, vagy pedig a maga módján kiéleződött benne, de miközben az emlékezet a tényeket és az élményeket válogatja, megnagyítja és kiélezi őket, olykor elveszít egynéhány színt, indulatot, és az is előfordul, hogy megszabadul a múltbeli gyengeségtől, félelemtől.

A leningrádiak elbeszélései alapján – abból, mire és hogyan emlékeznek – jól észrevehető a blokád ideji emlékezet következő sajátossága: az ember egyidejűleg van ott (a blokádban) és itt (a mi korunkban). A semmit el nem rejtő, kegyetlen emlékezet mintegy elmossa az idő határait. (Mellesleg szólva, a blokád átélőinek visszaemlékezéselbeszélései ezért illeszthetőek össze olyan természetesen és egyszerűen az okmányokkal és a naplókkal.)

Jevgenyija Alekszandrovna Ravgyel, ez a pontos elméjű és jó megfigyelőképességű asszony nagyon átfogóan fogalmazta meg számunkra ezt a kettős (vagy megkettőzött) látást – a blokádemlékezet jellemző sajátosságát:

„Amikor innen odanézek, olyan érzésem van, hogy állandóan nyitott sírok előtt állok, amikor azonban gondolatban ott termek, akkor jól emlékszem, hogy kíváncsi is

voltam mindarra, ami vár ránk, valamiféle elragadtatott érzésem volt, hogy hihetetlen dolgok tárulnak fel . . ."

Vagy például T. V. Rjabinyina naplójegyzeteiben, amelyek ugyanolyan csodálkozást árulnak el az emberi érzések és magatartás váratlan fordulatai, bonyolultsága miatt, ezt olvassuk:

„Éppen akkor tudtuk meg, hogy a városból nem lehet kijutni, hogy szoros gyűrű vesz körül bennünket. De nem volt pánik, sem kitörési vágy. Ami engem illet, azonkívül még ostoba gyermeki kíváncsiság is fűtött. Mindent látni és tapasztalni akartam. A sors azután teljes mértékben kielégítette kívánságomat. Eleget láttam és tapasztaltam."

Igen, a naplóanyag különbözik és különböznie kell azoktól a – harminc évvel később papírra vetett – blokádvisszaemlékezésektől, amelyekből alapjában véve *A blokád könyvé*-nek első része állt.

De mi a különbség, mi a lényege? Amikor könyvünk második részében a háborús évekből való naplókat közöljük, mintegy újra meg újra ellenőrizzük az első részt.

Vajon a visszaemlékezések igazsága kiállja-e a naplódokumentum próbáját?

Kétségek voltak, s ezeket közölték is velünk, mégiscsak harminc év telt el! Mennyire lehet bízni az ilyen visszaemlékezésekben?

Ezek a visszaemlékezések azonban már átestek egy sajátságos ellenőrzésen. Ezt a blokád egykori résztvevőinek, azoknak a reagálásai, levelei rögzítik, akikkel nem tudtunk találkozni, beszélgetni. És majdnem minden levélben ez áll: igen, nálam is így volt, nálunk is pontosan így volt! . . . És ugyanakkor közlik a maguk eseteit, részleteit, igazolásait.

A naplók nem cáfolják, nem tagadják a blokádot átélők

visszaemlékezéseinek igaz voltát. Ez különleges memória, az idő természetesen hatással van rá, miként a kőzetekre is hat: a puhák elmállanak, elporladnak, a kemények viszont kibukkannak a felszínre, feltárulnak. A legerősebb észrevehetővé válik. Most azonban, a naplókat olvasva, a kontinentális kőzetekhez, az akkori élet háborítatlan eredetiségébe ereszkedünk alá . . .

Jura Rjabinkin naplójában rövid életrajzzal mutatkozott be:

„Önéletrajz

1925. szeptember 2-án születtem Leningrádban.

Anyámmal, kishúgommal és a nagynénémmel lakom együtt.

Anyám az ipari építési központ területi bizottságában dolgozik, a könyvtár könyvállományának vezetője, 1927 óta az SZK(b)P tagja. Nagynéném orvosnő, jelenleg a fronton van. Kishúgom 8 éves. Apám 1933. áprilisban elhagyta a családot, azután újra megnősült, és Karéliába költözött; később, azt mondják, 1937-ben, Ufába száműzték. Én hétéves koromig a nagynénémnél nevelkedtem, a város környékén.

1933-ban iskolába kerültem, most végeztem el a nyolcadik osztályt, és a kilencedikbe léptem.

1938–39-ben még a Kujbisevi kerület tengerészeti szakkörében tanultam, nyári gyakorlaton Sztrelnyában voltam, és megkaptam az ‚Ifjú tengerész' jelvényt. Harmadik éve az Úttörőpalota történelem szakkörébe is járok. Beszámolókat tartottam a következő témákról: Bagratyion, Szuvorov stb. Bizonyítványom jó rendű.

J. Rjabinkin"

Tehát még tizenhat éves sincs, a belvárosban lakik, a Július 3-a utcában (a hajdani és most megint Szadovaja ut-

cában). Akárcsak mások, ő is sok részlettel írja le a háború kitörésének napját. Nemcsak azt, ami azután történt, hogy a háború kitörésének hírét vették, hanem a megelőző órákat is megragadta és a legapróbb részletekig megvilágította az emlékezet.

„1941. június 22. Egész éjjel nem hagyott aludni valamilyen süvítés az ablak előtt. Amikor reggel felé végre kissé elcsitult, már virradt. Leningrádban mostanában holdfényes, világos, rövid éjszakák vannak. Amikor azonban kinéztem az ablakon, észrevettem, hogy fényszórók pásztázzák az eget. Mégis elaludtam. Tíz óra után ébredtem. Sebtében felöltöztem, megmosakodtam, ettem valamit, és az Úttörőpalota kertjébe mentem. Ezen a nyáron elhatároztam, hogy sakkból minősítést szerzek. Hiszen gyakran még harmadik kategóriájú sakkozókkal szemben is nyerek.

Amikor kiléptem az utcára, valami különöset vettem észre. Házunk kapuja előtt megpillantottam a házmestert: gázálarcos táska volt nála és vörös karszalag. Ugyanezt láttam minden kapualj előtt. A rendőrök gázálarcos táskát viseltek, sőt valamennyi utcakereszteződésnél szólt a rádió. Valami azt sugallotta, hogy veszélyhelyzet van az egész városban.

Amikor az Úttörőpalotába értem, csak két sakkozót találtam ott. Valószínűleg túl korán érkeztem. Valamivel később még néhányan beállítottak.

Miközben szétrakosgattam a sakkfigurákat a táblán, valami újat hallottam; amikor hátrafordultam, észrevettem, hogy egy kis csoport gyerek verődik egy apró termetű legényke köré. Odafigyeltem, és . . . kővé dermedtem . . .

– . . . Tegnap hajnali négy órakor német bombázók támadást intéztek Kijev, Zsitomir, Szevasztopol és még valamilyen város ellen – magyarázta szenvedélyesen a le-

gényke. – Molotov beszédet mondott a rádióban. Háborúban állunk Németországgal!

Tudják, a meglepetéstől le kellett ülnöm. Ez aztán az újság! Én ezt még csak nem is sejtettem. Németország! Németország háborút indított ellenünk! Hát ezért visel mindenki gázálarcos táskát!

A fejem forgott. Semmit sem értettem. Játszottam három partit. Amilyen csodabogár vagyok, mindhármat megnyertem, és azután hazaballagtam.

Az utcán megálltam egy hangszóró előtt, végighallgattam Molotov beszédét.

Amikor hazaértem, csak anya volt otthon. Már tudta, hogy mi történt.

Megebédeltem, majd sétálni indultam. Az utcákat jártam; mindenütt valami feszültség érződött, a város fülledt, poros levegőjét egészen eltöltötte. Amikor visszafelé jövet a házunkhoz értem, beálltam az újságra várók sorába. Újság még nem volt, de a sor már óriási. A várakozók érdekes dolgokról beszélgettek.

– Mi lesz, ha Németország békét köt Angliával, és együtt indulnak ellenünk?

– Most mindent bombázni fogunk, nem úgy, mint Finnországban, a lakónegyedeket is, hadd hallassa szavát a proletariátus, értse meg, mire vállalkozik.

– Hallottátok, Olgino környékén lelőttek egy német repülőgépet!

– No lám, hová merészkedett!

– Bizony, felkészülhetünk a bombázásra. Mihelyt lecsap Leningrádra vagy háromszáz gép . . .

– Enélkül nem ússzuk meg. Minden a maga rendjén.

Miután vagy két órát álldogáltam, már-már úgy döntöttem, hogy elmegyek, akkor azonban hirtelen közölték, hogy újság nem lesz ugyan, viszont megjelenik valamilyen hivatalos közlemény. Álltam még jó félórát, azután mégis

hazaindultam. Háztartási alkalmazottunk, Nyina ment el újságért.

A nap vége felé jár. Az óra fél tizenkettőt mutat. Megkezdődött a döntő, komoly harc, összeütközött egymással a két antagonisztikus rendszer: a szocializmus és a fasizmus! Ennek a nagy történelmi harcnak a sorsától függ az egész emberiség jóléte."

Jura naplójának részletei 1970-ben jelentek meg a leningrádi *Szmená*-ban. A napló másolatát Alla Beljakova, ennek az újságnak a volt szerkesztője adta ide nekünk. A naplót R. I. Trifonova ápolónő mentette meg és őrizte meg.

Aki csak megismerkedett Rjabinkin naplójával, megérezte ennek a dokumentumnak az erejét és a belőle sugárzó tehetséget. Bár az eleje eléggé mindennapi. Akár G. A. Knyazev, Jura is a kötelességét teljesíti, igyekszik valamiképpen segíteni a felnőtteknek, a városnak. A háború, a blokád még nem tűz eléje komoly problémákat, neki még nem kell harcolnia . . .

Ezt a mindennapiságot érdemes szemügyre venni. Jura feljegyzéseinek gyermekessége ellenére sem érződik a naplóban félelem, ellenkezőleg, tárgyszerű, nyugodt viselkedést tükröz. Észrevehető azonban, és a későbbiekben egyre világosabbá válik, hogy Jura milyen gyorsan felnőtté serdül.

„Június 26. Ma, ahogy felkeltem, az Úttörőpalotába indultam. Onnan a gyerekekkel együtt a Kazanyi-székesegyház melletti építkezésre mentem. Délelőtt tizenegy órától este kilencig dolgoztam, egy óra ebédszünettel. Mindkét kezemet hólyagok borították el, szálkák fúródtak belé. Deszkát cipeltem, földet ástam, fűrészeltem, fát döntöttem – mindenfélét kellett csinálni. A munka vége felé

annyira megfájdult a kezem, hogy nem tudtam fűrészelni. Az ebédszünetben otthon olvasni kezdtem Turgenyevtől a ‚Töretlen föld'-et. Este otthon voltam. Anya korán visszajött az ügyeletből – felváltották. Nos, sokat nem írhatok – nincs időm, az Úttörőpalotába kell menni.

Június 28. Ma megint az Úttörőpalotában dolgoztam, az óvóhely építkezésén. Pokoli munka volt. Ma kőművesek lettünk. Folyton ráütöttem kezemre a kalapáccsal – most csupa karcolás. De korán leváltottak bennünket – 3 órakor. Következésképp 4 és fél órát dolgoztunk, de hogyan!!!

Innen anyához mentem. Anya nyugtalan, folyton csüggedten jár-kel... Felmerült a vegyi háború lehetősége, most elkezdődik az evakuálás. Magamhoz vettem 5 rubelt, és elmentem az étkezdébe. Azután hazajöttem. Beállított valamilyen asszony, összeírta a 13 évesnél fiatalabb gyermekeket. Irkát is felírta. A parancsnok meghagyta Nyinának, hogy fél tíztől három óráig őrködjön a kapu előtt. Azt is közölte, hogy légiriadó esetén Hamadulinhoz kell szaladnunk, a földszintre. De ott mégsem biztonságos. A robbanóbomba elől nem lehet elmenekülni, a légnyomás elől sem: a légnyomás lerombolja a házat, a romjai pedig eltemetnek bennünket a pincében; a vegyi háborútól még kevésbé lehet megmenekülni.

Június 29. A Palotában dolgoztam az óvóhely építkezésén. Ezelőtt a Lassalle téren homokot rakodtam. De ott mégis kevés munka akadt. A gyerekek homokból megmintázták Hitler pofáját, és ásókkal csépelni kezdték. Én is csatlakoztam hozzájuk.

A Palotában megint téglát és homokot cipeltem. Hatkor jöttem el. Hazaérve váratlan meglepetésben volt részem.

Még az ajtóban álltam, amikor elém szaladt Ira, és ezt kiabálta:

– Ide nézz, mit kaptam anyától! Te pedig nem kaptál! Nem kaptál!

Bementem az ebédlőbe. A díványon ott feküdt a matrózblúz és a baba, amelyet Ira kapott. Az asztalon meg ott állt Ira új csizmája.

Anya egy cédulát nyomott a kezembe. Gépiesen kibontottam. A kiegészítő parancsnokságnak szóló kérvény volt arról, hogy anya és én önként bevonulunk a Vörös Hadseregbe.

Kiderült, anyáéknál délelőtt a pártszervezet gyűlést tartott, és valamennyi párttag elhatározta, hogy bevonul a Vörös Hadseregbe. Senki sem mondott nemet. Előbb valami büszkeséget éreztem, azután némi félelmet, végül pedig az első leküzdötte a másodikat.

Este én meg anya elmentünk az egyik sziverszkajai ház tulajdonosnőjéhez. Anya elhatározta, hogy odaküldi Nyinát és Irát, ha mi a frontra megyünk. Valamiről mégiscsak megállapodtak ott.

Aznap este – hűha! – elmentem a borbélyhoz. Bizonyára vagy két hónap óta nem nyiratkoztam.

Június 30. Amikor a Palotába értem, ott találtam néhány fiút, aki biliárdozott. Játszottam velük vagy félórát; azután az óvóhelyre mentünk dolgozni. Megint homokot cipeltem. Hét óra felé végeztem; a könyvtárba mentem. Ott egy másik hír fogadott – engem valószínűleg nem vesznek be a hadseregbe: kicsi vagyok, és azonfelül még mellhártyagyulladásom is van; mivel a mellhártyagyulladás hatása érződik rajtam, bizonyára felmentenek a Palotában végzendő munka alól, és táborba küldenek.

Tyinával* megszakadt a kapcsolat. Nem jöhet ide, mert Schlüsselburgban van bejelentve, odautazni pedig veszélyes. Este kilenc órakor átmentem Dogya Finkelstejnhez.

*Valentyina Ivanovna, Jura nagynénje, anyjának nővére.

Ő sehol sem dolgozik, fel van mentve. A kisöccsét holnapután Malaja Viserába küldik. Meséltem neki a Palotáról. Elhatározta, hogy ő is odamegy dolgozni. Körülbelül tizenegy órakor jöttem el tőle."

És ennek a könyvnek a harmadik szereplője: Ligyija Georgijevna Ohapkina. Akkor huszonnyolc esztendős volt. 1941. június 22-én reggel vissza akart menni a nyaralóba, ahol gyermekeivel együtt lakott. Férje, Vaszilij Ivanovics kiküldetésben volt, így egyik rokona, Sura Szamszonov jött el, hogy kikísérje az asszonyt a pályaudvarra.

„Már mindent összecsomagoltam, és öt hónapos kislányomat szoptattam. Egyszerre csak megszólalt a rádió: ‚Figyelem, figyelem!' És Molotov kezdett beszélni. Én azt mondtam, hogy nem utazunk a nyaralóba, meg kell várni a férjemet. Egyáltalán nem ijedtem meg, mert a finn háború jutott eszembe, amely egyáltalán nem volt félelmetes. Olját, a férjem nővérét és az unokaöcsémet elküldtem az üzletbe, hogy élelmiszert vásároljanak ebédre. Miután megszoptattam a kislányomat, a karomba vettem, és Surával együtt kimentem az utcára. Sura megnyugtatott, azt mondta, a háború nem tart sokáig, neki és Vászjának azonban be kell vonulnia."

A pontosság kedvéért: Ligyija Ohapkina jegyzete abban különbözött Juráétól és Knyazevétől, hogy ez nem napló, hanem feljegyzések, amelyek valamivel később készültek.

„Éppen a győzelem napján kezdtem írni. Mindenki vidám, engem azonban megrohantak az emlékek, és nekifogtam az írásnak. Kimondottan a férjem, a fiam számára írtam – férjem a ‚gyűrűn' kívül harcolt, a fiam pedig semmire sem emlékszik. És megesküdtem, hogy csak az igazat írom. Csak az igazat! Egy hónap alatt mindent papírra vetettem. De akkor, a blokád idején nem értem rá erre,

egyáltalán nem értem rá . . ." – ez L. G. Ohapkina feljegyzéseinek története, ahogyan ő maga mondja el.

„1941. június 26-án megérkezett a férjem. Leningrádban megkezdődött egyes gyári berendezések és az emberek evakuálása. Vasútjegyet szerezni már nehéz volt. Az óvodás és iskolás korú gyermekeket más városokba akarták átszállítani, mivelhogy Leningrád veszélybe kerül majd."

Ezután a feljegyzések nem dátum szerint következnek.

„Én meg a férjem úgy döntöttünk, hogy csak a fiunkat küldjük el az óvodával . . . Én pedig a kislányommal maradok; légiriadó esetén nekem is könnyebb lesz az óvóhelyre futnom. A férjem is azon a véleményen van, hogy a háború a nyáron át tart, és télre véget ér."

Lida Ohapkina egyemeletes faházban lakott, a Volkov temetőn túl.

„Június 28-án útnak indították a fiunkat. Szegény gyerek, ötéves. Kikészítettem a ruháját, mindent megjelöltem, fonállal belevarrtam a vezeték- és keresztnevét.

Amikor azon a reggelen kisfiamat öltöztettem, arra gondoltam, mikor lesz megint módom erre. S hirtelen aggodalom és nyugtalanság fogott el, vajon egyáltalán viszontlátom-e, hátha elvész a gyerek. Nagyon elbúsultam, izgatott lettem, és amikor a férjemre néztem, láttam, hogy könny csorog az arcán.

. . . Június 30-án Vászja elutazott. Indulás előtt azt mondta, hogy különleges katonai munkára küldik (mérnök volt), de nem a frontra, ahol harcok folynak. Ez igaz is volt, meg nem is. Valahová Szmolenszk környékére küldték, és a németek gyűrűjébe került. Sokáig bolyongtak és bujkáltak az erdőkben, s azután mégiscsak kijutottak. De ezt akkor még sem ő nem tudta, sem én.

. . . A bombázások 20–30 percig tartottak, néha pedig egy-két óráig is. A félelemtől minden porcikám reszketett,

és egyre sápadtabb lettem. Valami csengett a fülemben, és szinte megpattant. A lábam rogyadozott, s néha képtelen voltam mozogni. Márpedig a karomra kellett vennem a kislányomat, és az óvóhelyre kellett szaladnom."

Így kezdődik az anya eposza.

Ez a koplaló, azután pedig éhező asszony mentette a gyermekeit. Nem egyszer, nem kétszer, hanem sok százszor mentette, s ennek során fantáziáról, találékonyságról, kétségbeesett vakmerőségről tett tanúbizonyságot.

„Sehová el nem megyek a városból"

A levéltár és az otthon. Knyazev életének mindkét pontja változásokon ment keresztül. A háború a legszilárdabbnak, a legtartósabbnak, legállandóbbnak vélt védőbástyákat is átalakította. G. A. Knyazev fáradhatatlanul figyeli mindezt, összehasonlít, értelmez. Azt lehetne gondolni, hogy hosszú feljegyzésre és ezeroldalas elbeszélésre készül – ennyire körülményes naplójának a kezdete. És – bármennyire furcsa – neki éppen ekkora elbeszélést sikerült befejeznie, sok, sebtében elkezdett napló, kurtácska jegyzet pedig, amelynek írója arra számított, hogy később majd részletesebben jegyzi fel az eseményeket, különböző körülmények miatt félbeszakadt.

„1941. VII. 1. A háború tizedik napja. Pavlovszkij akadémikus, amikor átadta nekem a nála lévő kéziratot, ezt mondta:

– Őrizze meg, ha lehet. A helyzet nagyon komoly.

Egy idő múlva felkeresett az IRLI* levéltárának vezetője. Sokáig tanácskoztunk arról, hogyan lehet megfelelő módon megőrizni itt, Leningrádban az értékes anyagokat – Puskin, Lomonoszov, Turgenyev, Dosztojevszkij, Tolsztoj és mások kéziratait. Gorogyeckij szinte magánkívül van. Nem tud aludni.

– Micsoda felelősség hárul ránk (itt nem jogi, közigazgatási vagy hivatali felelősségről van szó), erkölcsi felelősség ez az utókorral szemben.

1941. VII. 2. A tizenegyedik nap. A Levéltári Igazgatóságnak a Krasznij Flot rakparton levő épülete, amely oly

*A Szovjet Tudományos Akadémia Orosz Irodalmi Intézete (Puskinház).

sok vihart látott már, most történetének újabb szakaszát éli át. A lépcsőn, amelyen valamikor Lermontov gárdatiszt kardja kopogott, ahol valamikor, az 1825. december 15-ére virradó éjszakán, a Szenátus téri sikertelen felkelés után sebesen szaladtak felfelé a házkutatást végző katonák a szuronyokra szegezett faggyúgyertyával – most jobboldalt egy levágott síndarab lóg vastag dróton és mellette egy fémrúd: a gong. Ez vegyvédelmi riadó esetén szükséges. A felső lépcsőpihenőn sötét van; kis kék lámpák égnek. Majdnem sötétben mentem végig a folyosón, és olyasféle érzésem volt, mint amikor Mejerhold rendezte színdarabokat néztem.

Az IRLI levéltára félelmetes hatást tett rám. Rá sem ismertem a hivatalszobákra. Mindenütt összevisszaság. Az első átjárószobában, Alekszandr Veszelovszkij szobra mögött két, jó ötszáz literes hordó áll, az egyik már folyik; mindenütt homokkal és lapátokkal teli ládák; a folyosón tűzoltócső húzódik végig. A Puskin-szoba mellett ládák sorakoznak, a levéltári anyag számára. Néhány üres, mások már tele vannak. Azt meg kell hagyni – a Puskin-kéziratokat eszményien csomagolták be... De sok idegesség, lótás-futás tapasztalható. A ládák mellett az egyik munkatárs a fasizmusról szóló cikkét diktálja egy gépírónőnek. Valaki a becsomagolásra váró ládákat írja össze. Lábunk alatt homok, vízfoltok látszanak a padlón végigfutó tűzoltócsőtől, amelyet nyilván kiszárítás végett hagytak ott, vagy valamilyen biztonsági ok miatt helyeztek el. Mindenütt, a levéltár hivatali helyiségeiben és a múzeum lépcsőin egyaránt emberek tolakodnak, homokzsákokat visznek... Az olvasóterem ajtajában két író mellszobra húzódik meg. Sebtében elmenekítették valahonnan, és itt hagyták a padlón. Gorogyeckij, a vezető nagyon sokat tett az anyag megőrzése érdekében, de túl is lőtt a célon. Usz-

penszkaja, az író lánya és az Irodalmi Levéltár munkatársnője a felfordulásra mutatva azt mondta nekem:

– Talán túlbuzgóak voltunk . . .

Maga Gorogyeckij teljesen kimerült. Harmadik vagy negyedik éjszaka nem alszik: állandóan a levéltárban van, idegeskedik, a vezetőséggel harcol. Végeredményben teljesen elgyötörtnek látszik.

– Okvetlenül elmegyek, mihelyt teljesítem a kötelességemet. Semmi szín alatt nem vezetem tovább a levéltárat. Nem értenek meg, és az intézet vezetősége azt veti a szememre, hogy túlságosan a szívemen viselem a levéltári anyagokat, és hogy makacs vagyok . . .

Nagy Péter szobrát homokzsákokkal rakják körül.

A Rumjancev téren elkészültek a futóárkok vagy földfedezékek.

A szfinxek még a helyükön vannak. Nekik most sincs közük semmihez!

Sehogy sem értem – a fülem zúg-e, vagy légcsavarok zúgását hallom? Csend, vészjósló csend . . . S valamikor majd eljön az idő, amikor szörnyű robaj hasítja szét ezt a csendet. Tüzek támadnak. A becsapódó robbanóbombáktól óriási házak dőlnek romba . . . Sebesültek . . . Halottak . . . Tébolyultak . . . A romoktól élve eltemetett emberek. Mindezt át kell élni, és talán a közeljövőben. Ha valaki állandóan erre gondol, akkor meg kell őrülnie; a legjobb esetben elveszíti életképességét, és hasznavehetetlenné válik. Remélem, velem nem történik ez. Bennem még elegendő élni akarás van.

1941. VII. 3. A tizenkettedik nap. Azok, akik hallgatták Sztálin beszédét, azt mondják, hogy nagyon rosszul lehetett hallani, és a beszéd sok részét nem értették. A sofőröm, aki szintén hallotta a beszédet, megjegyezte, hogy túl erősen kicsendült a jellegzetes akcentus, szünetek is voltak, és eközben hallani lehetett a pohárba öntött víz csurranását . . .

Sz. I. Vavilov akadémikus beszélgetésünk során nagyon józanul értékelte a helyzetet. Leningrád sorsa miatt nyugodt volt. A Tudományos Akadémia történetével és más munkákkal összefüggő valamennyi kérdést megtárgyaltuk. A Tudományos Akadémia történetével foglalkozó bizottság munkáját folytatjuk.

Élethalálharc folyik . . . Amikor visszavonulunk, semmit sem szabad otthagynunk az ellenségnek – ez a jelszó hangzott el Sztálin beszédében.

1941. VII. 5. A tizennegyedik nap. Feleségem egész délelőtt a padlást takarította, deszkákat meg mindenféle limlomot hordott le az udvarba. Mi mindent nem dobáltak le a több mint száz év alatt mindenfélével telezsúfolt padlásokról! (Házunkat hat évvel az első honvédő háború előtt, 1806-ban építették át teljesen.) 3. számú lépcsőházunkban sehogyan sem tudjuk megszervezni a kellő és teljes értékű tűzvédelmet. Talán valamikor érdeklődésre tarthat számot az a kis okmány, amelyet Sznyitko volt mérnök, ez a Kracskovszkij akadémikus lakásában lakó, közlékeny és szívélyes, hetvenhárom éves kis öregember állított össze: ‚A Vaszilij-sziget 7. során, a 2. számú ház 3. lépcsőházában (az 1., 2., 3., 4., 6., 29. számú lakásokban) lakók névjegyzéke'.*

. . . Miről ábrándozom most én, a humanista? Hát a következőről (lásd az újságból kivágott képet): ‚Válaszul a német invázió veszélyére, London lakossága a bombázás során szétrombolt egyik ház előtt akasztófát állított fel, ezzel a felirattal: Hitlerre vár.'

De nem kell azonnal felakasztani, előbb ítélkezni kell fölötte. Hívjanak ide képviselőket mindegyik országból, amelyet Hitler elpusztított: egy-egy férfit és nőt a különösen sokat szenvedett vidékekről, esküdtnek. Okmányokat

*A lista hosszú, a hellyel való takarékoskodás miatt mellőzzük közlését.

és példákat gyűjtsenek össze Hitler és a hitleristák fanatikus kegyetlenkedésének töméntelen tárgyi bizonyítékairól. Ezekből az ‚ereklyékből' múzeumot szervezzenek az utókor okulására, mutassák meg a jövő emberiségnek azoknak a szörnyűségeknek és szenvedéseknek a ‚múzeumát', amelyet a kegyetlen hódító okozott az embereknek. Ebben a ‚múzeumban' Hitler előfutárait is gyűjtsék össze – a világszerte híres gyilkosokat és rablókat, a sikereseket és a sikerteleneket egyaránt, az olyanokat, mint Napóleon és Vilmos, Timur Lenk és Attila, az emberiség úgynevezett világtörténelmének, illetve az ember előtti társadalom történelmének mindenféle egyéb söpredékét. Hitlernek a helye talán nem is a nagyok gyülekezetében van, hanem csupán az olyasféle, ocsmány gazemberek sorában, amilyen Káin, Heródes, Júdás. Nevét világszerte megvetik. Ocsmány név."

A lakótársak névjegyzékét, amelyet G. A. Knyazev idéz, ahol epikus nyugalommal, egyenjogúan sorakoznak egymás mellett a kiválóak (Kracskovszkij arabista, Alekszejev sinológus) és az ismeretlen „háziak" nevei (akadémikusok özvegyei és rokonai, nyugdíjasok, háziasszonyok, iskolai tanulók: mind emberek, mind egyenlőek a kötelező tragédia színe előtt), valamint az Irodalmi Intézet levéltárában történő események részleteit – mindent áthat az események történelmi jelentőségének érzése. Ez magasrendű érzés, amely a történész szerző számára természetes, de sajnos nem túlságosan gyakori. Az élet, a hétköznapok részleteit, sőt még a jelentős eseményeket sem jegyzik fel, nem rögzítik manapság úgy, mint azelőtt, mondjuk, a XIX. században. Mi például sokkal jobban el tudjuk képzelni, milyenek voltak az apró részletek, az események, a helyzet, az olvasmányok köre, az ízlés, a bútorok, az étel, a ruhák stb. a XIX. század húszas éveiben Oroszország-

ban, mint száz évvel később, a XX. század húszas éveiben. Mi a krónikás, a történetíró teendőit az újságokra, a filmművészetre, az újságírásra hárítjuk át. Ezek a remények pedig gyakran nem válnak be.

A blokád könyvé-t fényképekkel akartuk illusztrálni. Elmentünk a TASZSZ archívumába, hogy a blokád ideji üzemeket és gyárakat ábrázoló fényképeket találjunk. Tudtuk, milyen volt akkor: lövedékektől szétlyuggatott műhelyek, elgyötört emberek, akik alig állnak a lábukon, s odakötözték magukat a szerszámgépekhez, hogy el ne essenek. Sok ezer fényképet néztünk át, amelyet azokban az években készítettek a tudósítók. És a szerszámgépek mögött szigorú vagy mosolygó embereket, munkásokat – férfiakat és nőket – láttunk, de valamennyiükből bizakodás sugárzott. És az éhségnek, a kínoknak egészen kevés jele volt rajtuk – akár most is közölni lehetne őket az újságban. Kevés olyan felvétel akadt, amely megmutatta volna, mi történt akkor a gyárakban és az üzemekben, milyen nehéz volt dolgozni, milyen súlyosak voltak a viszonyok.

Ez eleinte felháborított bennünket: a valóság megszépítése, hamisítás... de miután kikérdeztük az akkori fotóriportereket, meggyőződtünk róla, hogy itt másvalami történt: ez volt az a harci feladat, amelyet ők 1942–43-ban teljesítettek, amikor annak ábrázolását tartották kötelességüknek, hogy a blokád, az éhség, a belövések ellenére az emberek tovább dolgoznak, és teljesítik kötelességüket. A blokádba zárt város fényképész-újságírói nagyszerűen megbirkóztak feladatukkal. Ők újságírók, nem pedig festőművészek voltak. Azok másként gondolkodtak volna: ők a leningrádiak mindennapi életét, hősi életszemléletét ábrázoló, értékes képeket szerettek volna a történelemre hagyni.

A blokádról szóló egyetlen visszaemlékezésben sem maradtak meg azokról az eladásról, cseréről, szolgáltatá-

sokról szóló hirdetéseknek a szövegei, amelyektől akkor a város tarkállott. Ismeretes, milyen sok volt ezekből, melyek voltak közöttük a szokatlanok, a jellegzetesek, maguk a szövegek azonban feledésbe merültek. Senkinél sem találkoztunk a blokád ideji piacnak vagy azoknak az első hitlerista hadifoglyoknak a részletes leírásával, akiket végigvezettek a város utcáin. Hát ezért annyira becsesek a mindennapi életnek azok a részletei, amelyeket G. A. Knyazev gondosan feljegyez naplójában.

„1941. VII. 7. A tizenhatodik nap. Izgalmas nap. Négyszer rendeltek el légiriadót. Lövöldözést nem hallottunk. Tegnap állítólag egyesével szálló ellenséges repülőgépek jelentek meg a város fölött, de légiriadót nem rendeltek el. Mindenki azt mondja, hogy Leningrád környékén lelőttek egy ellenséges gépet; lezuhant és elégett.

Az Izsák-székesegyház hatalmas aranyozott kupolájával, amely, mint egy száz méter magas világítótorony, sok kilométerre ellátszik, elveszíti hatásos külsejét. Az aranyozott főkupolát és a többi aranyozott kis kupolát valami szürke massza borítja.

A Bronzlovast még mindig nem vették körül homokzsákokkal, a szfinxeket sem. De azt a Péter-szobrot, Rastrelli alkotását, amely a Mérnöki kastély előtt áll, s ez a felirat volt rajta: ‚Dédapának a dédunokától', eltávolították. Csupán az üres talapzat maradt.

Tegnapelőtt megkezdődött a gyerekek evakuálása. Most úgy tervezik, hogy nemcsak a gyerekeket, hanem az őket kísérő felnőtteket is evakuálják. Az Ermitázs legnagyobb értékeit ismeretlen helyre szállították. Ma nálam járt Sz. I. Vavilov akadémikus. Elhatározták, hogy a mi levéltárunk értékes tárgyait is csatolják az Ermitázs második evakuáló szerelvényéhez. Egyes tárgyakat már át is adtunk: Péter mozaikportréit – Lomonoszov munkáit –, Pétervár két XVIII. századi térképét (Leblon és Mahajev műve) és azt

az aranyozott kis szekrényt, amelyben II. Katalin saját kezűleg írott rendeletét őrizték.

Nem találok szavakat, hogy leírjam, mit éreztem, amikor levették a falról I. Péternek, a Tudományos Akadémia alapítójának mozaikportréját, amelyet olyan szeretettel és gonddal őriztem; amikor kivitték az aranyozott szekrénykét, egy XVIII. századi mester művészi munkáját; amikor kiürült és elszegényedett az a raktár, amelynek annyi erőt és szeretetet áldoztam. Az Ermitázs munkásai vigyázva levették a falról az arcképet, és a teherautóra rakták. Nem titkolom, nagy izgalommal kísértem őket. Tisztában voltam azzal, hogy többé egyiket sem látom. Én tőlem telhetőleg építettem a nagy orosz kultúra egyik területének – a Tudományos Akadémiának a levéltárát és a történetét bemutató múzeumot. A háború megbontotta a rendet, és kiürítette azokat a helyeket, ahol oly gondosan őrizték ezeket az emlékeket.

Eleinte a helyszínen történő, megbízható őrzésről beszéltünk, most pedig, a front eseményeivel kapcsolatban, az evakuálásról gondoskodunk; úgy vélem, az Ermitázzsal együtt végrehajtott evakuálás biztonságosabb lesz . . . De a szívem fáj. Egészen összetörten értem haza.

1941. VII. 13. A huszonkettedik nap. Hiába vártam az autót, négy órán át álltam és üldögéltem akadémiai házunk oszlopai alatt. Néhány száz méternyi (körülbelül egy kilométernyi) távolságban, körben elém tárult a Néva, a híd, a szfinxek, a Képzőművészeti Akadémia, az Izsák-székesegyház, az Admiralitás hegyes tornya, Péter (deszkatokba burkolt) szobra, a volt Szenátus épülete, az ódon házak a rakparton, távolban a Téli Palota, közvetlenül a hídnál a volt Rumjancev-ház a híres múzeumával, a hajdani Angol rakpart, nyugaton – az Új Admiralitás, a Néva jobb partján – a Balti Gyár, a Bányászati Főiskola, a Tengerésziskola, a volt Kijevi fogadó, a Vaszilij-sziget régi,

egyenes utcasorai, a hajók a kikötőhelyeken, a hatalmas, magas daruk a part mentén, ahol a Néva bekanyarodik, és a Vaszilij-sziget foka nyúlik a vízbe. Ez az én városom, amelynek erről a Miklós-hídról elébe táruló szépségéért Dosztojevszkij rajongott, ezt a Szenátus teret és a Vaszilij-sziget földnyelvére, a Tudományos Akadémiára és a Puskin-házra onnan nyíló kilátást Blok énekelte meg, I. Péter e büszke emlékművét, a Bronzlovast meg a Névát Puskin magasztalta. Nagyszerű város! ... És csakugyan az a veszély fenyegeti, hogy megszállja az ellenség? ... Nem és nem! ...

Négy óra hosszat gyönyörködtem szülővárosom csodálatos panorámájában. Én sehová el nem megyek innen. Ha valami szerencsétlenség ér, akkor inkább itt, valahol a rakparton vagy a Néva mély vizében pusztuljak el ... De a mi városunk, ebben szilárdan bízom, nem kerül az ellenség kezébe!

1941. VII. 15. A huszonnegyedik nap. Ma a levéltárból elküldtük az Ermitázsba a legnagyobb értékeinket: Lomonoszov, Kepler kéziratait, a ritkasággyűjtemény rajzait stb. Ezeket az Ermitázs második szerelvényével megbízható helyre szállítják. Hogy hová? Ezt nem tudjuk.

Összesen 30 ládát csomagoltunk be. Minden intézkedést megtettünk a nedvesség és a por behatolása ellen (ruberoid, celofán, viaszosvászon, karton, mappák, papír). Két héten keresztül a levéltár egész személyzete ezen dolgozott. Valamennyi anyagról ládánként leltárt készítettünk. A ládákat dróttal kötöttük át, és ólomzárral láttuk el.

A kapuból egészen a rakpartig elkísértem a ládákat szállító teherautót. Rokont szokás így kísérni: a távozó fiút, lányt, feleséget ... Sokáig néztem, ahogyan a teherautó (a sofőrt megkértem, hogy óvatosan vezessen) a Palota-hídon áthaladt ... Árván tértem vissza a levéltárba ...

Élelmiszerjegyeket vezetnek be. Felszólítottak bennünket, hogy másnap 10 órára állítsuk össze a névsorokat. Ezt nagyon sürgősen el kell végezni. A lakosság csakis örömmel üdvözli ezt az új – illetve régi – intézkedést.

Felszólítottak bennünket, hogy minden Leningrádról-Pétervárról szóló útikalauzt, térképet adjunk át a különleges osztálynak.

1941. VII. 16. és 17. A huszonötödik és huszonhatodik nap... Roppant összevisszaságról, szervezetlenségről szólnak a hírek. Ez megijeszt. Miért olyan félelmetesek a németek? Éppen a kivételes szervezettségük miatt, amiatt, mert pontosan összehangolják akcióikat...

Az evakuált gyerekekkel baj van. Az anyák gyermekeikért utaznak. A nálunk dolgozó T. K. Orbeli gépírónőt elengedtem Borovicsiba, hogy elhozza 9 és 12 éves kislányát."

A gyermekek első evakuálása

Jó néhány történetet jegyeztünk fel a gyermekek első és további evakuálásáról. G. A. Knyazev lelkiismeretesen hangsúlyozza, hogy megfigyeléseink köre kicsi volt. Ennek a határát óvatosan lépi át, nehogy kósza híreknek adjon hitelt: Knyazev az első világháborúból tudja, hogy nehéz időkben milyen sok akad ebből. Mellesleg szólva, a népi tapasztalat is figyelmeztet erre: „Éhség idején a halál arat, háborúban összehordanak hetet-havat."

Ahol lehetséges és ahol helyénvaló, egyéb okmányok – más leningrádiak naplói, elbeszélései, visszaemlékezései – segítségével bővítjük majd ki G. A. Knyazev szűk kis körét.

Marija Vasziljevna Motkovszkaja azokban a napokban éppen a gyermekek evakuálásával foglalkozott. Az események valamennyi részletére emlékszik. Már nem fiatal asszony, de még ma is nagyon fáj neki, hogy az egész így történt . . .

„– Most már tudjuk, hogy a németek elébe mentünk, de akkor senki sem tudta. Dehogyis! Nagyon alkalmas, a fronttól távol eső körzetnek látszott. Így a kerületi vb engem jelölt ki megbízottnak, hogy a gyerekeknek a novgorodi területre – konkrétan Gyemjanszkba – szállítását intézzem. És mi egyenesen odamentünk. Két személyautóm és egy teherautóm volt. Még két felelős elvtársat küldtek velem, úgy indultunk el.

– És milyen beosztásban dolgozott?

– Abban az időben a Kirov kerület oktatási osztályát vezettem, a végrehajtó bizottság tagja voltam. Hát ezért küldtek engem. Nagyon derék helyettesem volt, Anatolij Ivanovics Todorszkij. Az ő feladata volt, hogy útnak indít-

sa a gyerekeket, az enyém pedig az, hogy rendesen elhelyezzem őket. És akkor én . . . Nem tudom, érdemes-e erről beszélni?

– Beszéljen, kérem.

– Így történt. Megérkeztünk . . . Meg kell mondani, Gyemjanszk úgyszólván az egész járást mozgósította a leningrádi gyermekek fogadására . . . Kijelöltük, melyik iskola hol kap helyet meg más effélét. Néhány nap múlva pedig utasítás érkezett, hogy sürgősen megint evakuáljuk a gyerekeket.

– És önök már a gyerekeket is odavitték?

– Igen, elhelyeztük őket. De csak két-három éjszakát töltöttek ott, s akkor jött az új parancs. Mi is éreztük már, hogy a német gyorsan közeledik.

– Sok gyerek volt önökkel?

– Sok, nagyon sok.

– Néhány száz?

– Hogyhogy száz – több! Már nem tudom megmondani, hány. A Kirov kerületből összesen mintegy hatezer gyereket szállítottunk el, de egy részüket azután a jaroszlavli területre küldték. Tehát újabb evakuálás. El tudják ezt képzelni? Egész bölcsődéket is elszállítottunk, és a kicsiknek jóformán pihenés nélkül kellett visszaindulniuk. Ekkor már, tudják, közelebb nyomult a német (Gyemjanszk negyven kilométerre van Licskovo vasútállomástól). A németek ott rendkívül nagy létszámú deszantot dobtak le, s így elvágtak bennünket. Azután itt vadászalakulatokat szerveztek, és azok szétszórták a deszantokat. Nos, hát hozzáfogtunk a gyerekek újabb evakuálásához.

– Mivel utaztak vissza?

– Hajaj! Ki mivel tudott. A hadsereg nagy segítséget nyújtott nekünk. A gyerekeket katonai autók szállították el. Még a következő részletre is emlékszem: ahogy megyek a kocsin, egyszer csak látom – az út szélén áll egy

autóbusz, tehát a mi gyerekeinket viszik. Leugrottam. Ugyan miért állnak? Hiszen gyorsan el kell szállítani őket! Odamegyek: a sofőr a földön fekszik, alszik. Odalépek hozzá, és megszólítom: ‚Elvtárs!' Ő pedig így felel: ‚No, most már vezethetek. Négy éjszakán át nem aludtam. Pihentem egy kicsit, és most továbbindulok. De úgy féltem tovább vezetni.' Emlékszem – szép idő volt, gyönyörű idő. És bombázni kezdték Licskovót, a vasútállomást. Eközben pedig Licskovóban tartózkodtak a Dzserzsinszkij kerületből való gyerekek. Ők még messzebre kerültek, mint a mieink – a malooszminszki járásba. Hol vannak a gyerekek? Beszaladtam egy nagy házba, mert tudtam, hogy a gyerekeket mindig a jobbfajta házakban helyezték el. Ott ül egy pedagógusnő. Körülötte gyerekek. Hányan vannak! És amint robban egy bomba, kiabálni kezdenek: ‚Anyuka! Anyuka!' Szörnyű! Életemben először hazudtam gyerekeknek. ‚Ne féljetek! Ne féljetek! Ezek a mieink!' És kimentem a lépcsőtornácra. Hát tudják, nagyon alacsonyan repült, lenézett, megnyomta – és máris robbant a bomba. Aztán azt mondták, hogy ők nem tudták, kik vannak ott. Ostobaság! Nagyon jól tudták, és persze nagyon jól látták. A dolog úgy állt, hogy a Dzserzsinszkij kerületből való gyerekek eközben már berakodtak a szerelvénybe, az a pilóta pedig a pályaudvaron bombázta őket. Gyönyörű idő volt. A gyerekek jól voltak öltözve. Ő meg kitűnően látta, hogy kiket bombáz . . . Később, amikor már az összes gyereket útnak indítottuk Licskovóból, én akkor azt mondtam: mégis átmegyek Gyemjanszkba, mert ellenőriznem kell, hogy mindenkit elszállítottunk-e.

Megérkeztünk oda. Végigtelefonáltuk valamennyi falusi tanácsot: csak a sebesültek maradtak. És úgy emlékszem, mintha ma volna: Vaszilij Jakovleviccsel a kórházba megyünk, ahol a gyerekeink fekszenek, megyünk, hát út-

közben német foglyokat kísérnek (ott bizonyára több deszant lehetett). Mondom: ‚Hogy az ördög vigyen el benneteket! Várjatok, csak várjatok, eljön az az idő, amikor a mi pilótáink és a ti gyerekeiteket gyilkolják majd!' Vaszilij Jakovlevics rám szólt: ‚Ugyan már, Marija Vasziljevna! Nem fognak a mi pilótáink gyerekeket gyilkolni. Csak ők szoktak ilyesmit művelni.' Sorra útnak indítottuk a sebesült gyerekeket. Jó körülmények között utaztak Leningrádba: orvosokkal, ápolónőkkel. Mi magunk pedig a kirovi területre indultunk. Ekkor Leningrádból segítségül elküldték a helyettesemet. Azért jött, hogy segítsen, mert a rokonokkal, a szülőkkel valóban szörnyű nehéz volt! Hát persze! Azért, mert mi drágább lehet a gyermeknél?!

Mielőtt Kotyelnyics állomásra értünk, felszállt a vonatra az állomásfőnök. ‚Itt van a kirovi vb megbízottja?' – kérdi. ‚Én vagyok' – feleltem. ‚Tudja, Kirovból azt ajánlották, hogy ne szálljon ki Kotyelnyicsben.' Kérdem: ‚Miért ne?' – ‚Egész tömeg szülő várja ott!...' Értik, mi történt? A szülők utánunk utaztak Kotyelnyicsbe. Értik? Anatolij Ivanovics, a helyettesem ezt mondja: ‚Marija Vasziljevna, ne szállj ki! Hadd szálljak ki én!' – ‚Mit akarsz? Az én lelkiismeretem tiszta. Én szállok ki. Ne is beszélj erről!'... Nos, megérkeztünk Kotyelnyicsbe. Emlékszem, világos kabát volt rajtam. Megyek, és az asszonyok lármázni kezdenek. De látják, hogy én nyugodt vagyok. Mondom: ‚Ide hallgassanak, elvtársak, ha így viselkednek, akkor semmit sem tudunk tisztázni. Kérdezze meg mindenki, ami a szívét nyomja, én pedig mindenre válaszolok, mert az összes gyereket elszállítottuk, a sebesültek kivételével.' – ‚Ezekkel meg ezekkel találkoztunk, láttuk őket' – mondják. Azt felelem a szülőknek: ‚Mi valóban mindenkit elszállítottunk. Csak egy kislányról nem tudok, Belováról...' Utána már egyes gyerekekről kezdtek kérdezősködni. És én nem tudtam megmondani, hogy az egyik kis-

lány hol van. Képzeljék! Először a névsorokat, valamennyit átkutattuk – nincs! Mondom: ‚Várjanak, én mégis megtalálom!' És emlékszem: világos kabát volt rajtam. Ott meg talpfák. Én pedig ebben a világos kabátban leültem a talpfákra! ‚Állj fel, állj fel! – kiáltották az asszonyok. – Minek ülsz le, hiszen összepiszkítod a kabátodat!' Szóval a hangulat már megváltozott. Hát jó. Két napot töltöttem ott Kotyelnyicsben. Folyton azt a kislányt kerestem. És kiderült, hogy ott volt, ugyanabban az internátusban, csak más néven szerepelt. Mondom az anyjának: ‚Menj csak oda, ott van a kislányod . . .' Azután Kirovba utaztam, és ott már berendezkedtünk.

– Mondja, és mi lett ezeknek a gyerekeknek a sorsa? Valahová messzebbre vitték őket keletre?

– Nem, ugyan miért? Nagy részük a kirovi területen maradt, de oda nemcsak a mi kerületünkből evakuáltak, hanem körülbelül hatvanezer evakuált gyerek volt ott."

Sokan mégis hamarosan visszatértek Leningrádba.

Alekszandra Mihajlovna Arszenyjeva is visszatért a kislányával.

„– Amikor visszatértünk Leningrádba, ezt kérdezgették tőlünk: ‚Menekültek, honnan jönnek? (Holott én tősgyökeres leningrádi vagyok, a nagyapám is leningrádi.) Honnan jönnek, menekültek?' És csak a pénztárosnő az üzletünkből ismert ránk, és mondta: ‚Ó, de hiszen ezek a mi szomszédaink, ebből a házból valók, jól ismerem őket!'

– Annyira nem hasonlítottak önmagukhoz, amikor visszajöttek?

– Amikor kiszálltunk a vonatból, ki nagykabátot, ki pongyolát viselt. Nagyon sokáig utaztunk Mgáig, vagy három napig. Amikor ágyútűz kezdődött a vagonok mellett, mindjárt sebesültjeink és halottaink is voltak. A gyerekeket a padok alá dugtuk, matracokat raktunk alájuk, matracokkal takartuk be, testünkkel védtük őket.

– Ott a vagonokban?

– A vagonokban. A mozdonyt bomba találta . . . Amikor rövid szélcsend volt, mégis sikerült kikecmeregnünk a vagonból. Már sötétedni kezdett. Az állomás égett. Senkit sem találtunk ott. Valami szörnyűség volt! Az evakuáló vonat főnöke ott ült egy fatuskón, és két kezével átkulcsolta a fejét. Elveszítette a családját, nem tudta, ki hol van . . . Mihelyt valahol ágyútűz kezdődött, valamilyen zaj támadt – mi nyomban az árokba ugrottunk, a gyerekeket meg így, orral a földbe nyomtuk, mi pedig rájuk feküdtünk. Takarókat dobáltunk rájuk. Azután, amikor felkeltünk, a gyerekek már önként a fejükre húzták a takarót. Észrevettük, hogy valami közeledik – csupa fenyőfa, s egyre közeledik. Nyilván álcázott vonat volt. Odamegyünk az állomáshoz, a sínekhez, és látjuk: valóban szerelvény! Lassan, nagyon lassan halad. Mindegyik kocsi zárva. Az egyiknek az ajtajában egy katona áll, és azt mondja: ‚Hé, te lány! Add már ide ezt a matracot! Az egész vagon tele van sebesültekkel.' Odaadtam a matracot, és feldobtam a kislányomat.

– Hová? A vagonba?

– Igen! Feldobtam a kislányomat: ‚Vidd el!' – mondtam, és magam is fel akartam szállni. De ekkor a kerekek forogni kezdtek. A kislányom pedig már fent volt a vagonban! Egyszerre csak látom – a kerekek megálltak. Futásnak eredek. Utolérem. ‚Vigyél el engem is!' – mondom. Mire ő: ‚Nem lehet! Nem lehet! Egy gombostűt sem lehet leejteni nálam. Gyufát sem lehet gyújtani. A sebesültek nyöszörögnek.' Mondom: ‚Ide hallgass! A sebesültek számára van egy üveg borom. És a hátizsákban is akad egy és más.' (Nagy hátizsákom volt.) A katona azt mondja: ‚Hát gyere fel!' – Feldobtam a zsákot, és megkapaszkodtam. Ő meg, magam sem tudom, hogyan, a hátamnál fogva, felhúzott a kocsiba. Aztán ami a zsákomban

volt, mindent odaadtam a sebesülteknek. Kézről kézre járt a mazsolám meg a borom is. Valamennyien nyöszörögtek. Levetettem a nagykabátomat, mert a sebesültek fáztak. Amikor pedig a rendező pályaudvaron ki kellett raknunk a sebesülteket, kiderült, hogy a kabátom csupa vér. Egy szál vékony ruhában maradtam, pedig farkasordító hideg volt!

– Szeptember volt?

– Szeptember 30. Mgát már visszafoglaltuk. Megérkeztünk. Hozzáfogtunk a sebesültek kirakásához. Ekkor azt mondták nekem: ‚A kislányod már a pályaudvaron van, ott megtalálod.' Ott ült a pályaudvaron, egy oszlop tövében. Valaki vattakabátot adott neki, azzal takarta be.

– Mi a lánya neve?

– A lányom: Jevgenyija Porfirjevna Sztroganova. Csoportvezető egy tervezővállalatnál.

– Akkor ötéves volt?

– Igen, ötéves. Hát engem valóban a lányom mentett meg. Magam sem tudom, hogy ki kit mentett meg. Bizony. Okos, kevés beszédű teremtés. Az után, ami Mgánál történt, sokáig senkivel sem beszélt. Iskolába ment, színjeles tanuló volt, de beszélni nem szeret . . ."

Sürgősen el kellett szállítani a gyerekeket a veszélybe került körzetekből. A leningrádi szervezetek, a helyi hatóságok és maguk az anyák egyaránt foglalkoztak ezzel. Ligyija Ohapkina szintén megpróbálta visszahozni a fiát.

„Egyszer, tüzérségi tűz után a kislányommal a karomban elszaladtam kenyérért; addig kellett elintézni, amíg csend volt. Egy 60–63 éves, szemüveges, értelmiségi külsejű nő állt előttem, és arról kezdett beszélni, hogy most két napra előre kiveszi a kenyeret, és elutazik az unokájáért. Megkérdeztem, hová küldték az unokáját. Azt felelte, hogy a 21. számú óvodával (a számra pontosan emlékszem) ment el, vagyis oda, ahová mi is küldtük a

kisfiunkat. Én pedig – eleinte tétován – arra kértem, hogy az én kisfiamat is hozza el. Ő eleinte szabódott, azt bizonygatta, hogy az utakat bombázzák, isten őrizz, még megölnek bennünket, és nem akarja ezt a bűnt a lelkére venni. Én kérni, könyörögni kezdtem, izgalmamban sírva is fakadtam. Aztán megfogtam a kezét, és csókolgattam. Közben pedig egyre beszéltem: kérem szépen, nagyon kérem, szánja meg őt és ezt a gyereket is, aki a karomban van. Hogyan utazzam én el vele, mit adjak neki enni, könyörgök, értse meg, segítsen, sohasem felejtem el – és más effélét mondtam.

Az asszony végül beleegyezett, sőt maga is majdnem könnyekig meghatódott. Megkérdezte, hány éves a kisfiam. Azt mondtam, nemsokára hat lesz (lódítottam). Erős gyerek, jól szalad, és szükség esetén gyalog is megtehet jókora utat.

A következő napon a kerületi tanácstól engedélyt kellett szerezni a gyerek visszahozására. Azt hittem, egyszerű dolog, kiderült azonban, hogy eléggé nehéz. Amikor megint, természetesen a kislánnyal a karomban, a Moszkvai kerületi Tanácshoz értem, ott már az anyák nagy tömege verődött össze. Valamennyien izgatottak voltak, lármáztak, sőt egyesek kiabáltak is: ‚Hozzátok vissza a gyermekeinket! Inkább legyenek itt velünk, ha pedig meghalunk, akkor együtt, legalább tudni fogjuk, hogyan és hol.' Az a férfi, aki az engedélyeket kiállította, tőle telhetően megnyugtatott bennünket, és azt magyarázta, hogy ők a lehető legjobbat akarták, és sietve kiadta az engedélyeket. Nekem meghatalmazást adott, amelyet annak az asszonynak a nevére kértem. Azonnal elmentem hozzá. Odaadtam neki az összes kenyeret, amim volt, meg egy kevés pénzt is hozzá. Ő még aznap elutazott. Én pedig türelmetlenül vártam a visszatérésüket.

Egyszer, éppen hogy feljöttem az óvóhelyről a légiriadó

lefújása után, fáradt voltam, azonnal lefeküdtem és elaludtam. Hirtelen szörnyű tüzérségi tűzre riadtam fel. Mindjárt felugrottam – akkor ruhástul aludtam, felsőruhában, harisnyában. Felkaptam Nyinocskát, a hátizsákot, amelyben a gyerek legszükségesebb holmijai, okmányok voltak, meg pénz. Kiszaladtam a folyosóra. Az ablakok – az üvegek – már régen ki voltak törve nálam. És abban a pillanatban a robbanás okozta légnyomástól meg a rázkódástól az ajtó kiugrott a sarkából. Kiszaladtam a lépcsőtornácra, és láttam, hogy a lövedékek ott az utcánkban repülnek, és nagyon alacsonyan, legfeljebb a villanypóznák magasságában. Az óvóhelyre szaladni féltem, merthogy lövedékek repülnek, bombáznak. Annyira megrémültem, hogy kezem-lábam remegett és egészen elernyedt, a kislány is már-már kiesett a kezemből. Leültem a lépcsőtornácra. Odaszaladt a szomszédasszonyom, elvette a gyereket. „Mit ülsz itt, nyugodj meg, gyerünk az óvóhelyre – mondta. – Nézd, mind valamivel távolabb esik le és robban, valahol a karburátorgyárnál.'

Hirtelen borzalmas robbanást hallottunk, és fekete füst szállt. Ez a lövedék valahol a közelben csapott be, ahol benzintartályok voltak. A benzint még idejében elszállították, de az óriási üres tartályok ott maradtak, hát éppen odatalált az a lövedék. Pernyeszag áradt, égett a petróleummal és benzinnel átitatott föld, a füst- és lángtenger egyre messzebbre terjedt. És megijedtünk, hátha a tűz a mi házunkat is eléri. A legközelebbi házak már leégtek. Az ég bíborvörös-fekete volt, piros és sárga lángok villóztak.

Visszamentem a lakásba. Az egyik szomszédom, egy öreg bácsika helyére tette az ajtómat, és én nekiláttam, hogy a petróleumfőzőn híg grízkását készítsek a kislányomnak. Elhatároztam, mihelyt visszahozzák Toljaskát, azonnal elutazom valahová."

Két hét telt el. Ligyija Georgijevna eközben állandóan szörnyű feszültségben élt: a fiát várta.

„Végül egyszer kinézek az ablakon, és látom, ott áll az az asszony két kisfiúval. Az egyikben persze felismertem az én kisfiamat, rögtön kiszaladtam, felkaptam, csókolgatni kezdtem, és köszönetet mondtam az asszonynak. Ő pedig mesélni kezdte, hogy az utazás nagyon nehéz volt. Egy keveset vonaton utaztak, amikor pedig bombáztak, sietve kiszálltak a kocsikból. Sokat mentek gyalog, arra haladó teherautókon, fogatolt járműveken és szekereken utaztak . . . Én megköszöntem neki. A következő napon megint elmentem villamoson a kerületi tanácsba – a helyjegyekért. Hogy hová utazzam, azt nem tudtam. De hát nekem mindegy volt, csak elhagyjam Leningrádot. Szaratovba szerettem volna menni, ott élt az édesanyám, de Moszkván keresztül vitt az út, oda pedig nem jártak a vonatok. Augusztus vége volt. Az elutazásom azonban meghiúsult, mert újra elveszítettem Tolikot. Amikor a kerületi tanács elé értem, a bejárat előtt igen nagy tömeg volt – többnyire asszonyok, férfiak is akadtak. Valamennyien el akartak utazni, és szintén okmányokért jöttek. Az ajtó zárva. Mindenki izgult, kiabált, az ajtót verte. Én odább vittem Toljját, nehogy eltapossák. Hirtelen légiriadót rendeltek el. Az ajtót kinyitották, és engem belöktek a mögöttem állók. Még sikerült kikiáltanom: ‚Tolik, szaladj ide, de gyorsan!' – de azután körülnéztem, és nem találtam sehol. Kértem, nyissák ki az ajtót, de nem nyitották ki. Igyekeztem minél gyorsabban megkapni az utazási okmányokat, kértem, engedjenek előre soron kívül, s azzal magyaráztam, hogy a gyermekem az utcán maradt. Szörnyen izgultam. Amikor lefújták a légiriadót, hamar kiszaladtam az utcára, kiáltoztam: ‚Tolja! Tolja!' – de ő nem volt sehol. Kérdezgetni kezdtem mindenkitől, aki elém került: ‚Nem látott egy fehér sapkás és kék kabátos kisfiút, barna szeme

van, ötéves?' Mindenki ezt felelte: ‚Nem, nem.' Az egyik irányba iramodtam, és egyre csak kérdezősködtem: ‚Nem látott egy kisfiút?' – azután másfelé. Mindenki ezt válaszolta: ‚Nem, nem.' Hol lehet most, istenem? Mitévő legyek, hova rohanjak? Ilyen tolongás közepette, messze a lakásunktól, hiszen elveszhet! A címünket alighanem tudja, de hiszen elfelejtheti, összezavarhatja!

A Mezsdunarodnij sugárúton pedig harckocsik haladnak Szrednyaja Rogatka felé, és katonák vonulnak alakzatban. Sokan egyenruhát viselnek, sokan pedig civilben vannak. Az első vonalba tartanak. Mögöttük, illetve mellettük, kétoldalt a kísérők mennek, többnyire persze nők. Egyesek sírnak. Elöl pedig fúvószenekar.

Az jutott eszembe – hátha a kisfiam utánuk szaladt? A katonák után iramodtam, és egyre csak kiabáltam: ‚Tolja! Tolja!' A kislányom a karomban sírt. Bizonyára éhes volt, meg nagyon nedves. Utolértem az alakulatot, melléje szegődtem, ide-oda nézegettem, és tovább kiáltoztam: ‚Tolja! Tolja!' Az emberek meg a katonák azt gondolták, hogy közülük szólítok valakit. Egyesek hátranéztek. Elfáradtam, a hajam összekuszálódott. A svájcisapka, amely a fejemen volt, elveszett. Láttam, a kisfiam nincs sehol, leültem a lépcsőre, és sírva fakadtam. Gondolom, hát vége, holnap nem utazhatok el, tehát úgy hozta a sors, hogy itt maradjak Leningrádban. Odajött hozzám egy asszony, és megkérdezte, miért sírok. Elmagyaráztam neki, hogy elveszítettem a kisfiamat, holnap reggel pedig el kell utaznunk. Azt tanácsolta, forduljak a rendőrséghez, ott biztosan segítenek. Amikor odamentem, és beszélni kezdtem, a rendőr semmit sem értett az egészből, mert én zokogva beszéltem. Egy pohár vizet adott, hogy megnyugodjam. Amikor a végén megnyugodtam, és elmagyaráztam a dolgot, a rendőr ide-oda telefonált más őrszobákra, és elismételte, hogy elveszett egy kisfiú, Toljának hívják, és hozzák

el erre meg erre az őrszobára. Este 9-ig vártam. A kislányom sírt, én pedig sehogy sem tudtam megnyugtatni. A rendőrségen azt mondták, menjek haza, mert este 9 után engedély nélkül nem szabad az utcán járni. Hazamentem villamoson.

Egész éjjel persze nem jött álom a szememre. Az elutazásra természetesen már egyáltalán nem is gondoltam. Másnap reggel villamoson elmentem a rendőrségre. Azonnal észrevettem Tolikot, ott ült az ablakpárkányon. Az arcán szétmázolt könnyek. Megörültünk egymásnak, Tolik elsírta magát. A rendőr elmesélte, hogy a gyerek folyton csak villamosra akart szállni, hogy hazamenjen, azt mondogatta, hogy az anyukája várja. Fel is szállt, elment valahová, de nem tudta, hol kell leszállnia. Azután sírni kezdett. Egy asszony elvitte a rendőrőrszemhez, az pedig csak akkor vitte be a kerületi őrszobára, miután leváltották. A gyerek ott töltötte az éjszakát. Csak reggel hozták át erre az őrszobára.

10 óra 30 perc volt, nekünk pedig reggel 8-kor kellett volna elutaznunk. Már elkéstünk. Ma vagy holnap pedig nem tudtam megint utánajárni ennek a dolognak. Ez az eset, amikor a fiamat elveszítettem, eldöntötte, hogy miért nem hagytam el Leningrádot."

Ez az eset meghatározta Ligyija Ohapkinának és gyermekeinek további sorsát. Ha a fia nem vész el, ha abban a pillanatban nincs légiriadó, ha a rendőrségről azonnal elhozzák a gyereket, amikor az anyja még várta – akkor másnap reggel elutaztak volna, nem maradnak Leningrádban, és később minden másképp alakul. Gondolatban gyakran visszatér erre az esetre, amelytől sorsának a fordulatát számította.

Georgij Alekszejevics Knyazev „kis köre"

De térjünk vissza Knyazev „kis köréhez" – a Néva partjához, ahol ő kézifogantyús, maga hajtotta tolókocsiján lakásától a levéltárba jár, mindig ugyanazt a nyolcszáz métert teszi meg.

„1941. VII. 19. A huszonnyolcadik nap. Amikor a riadó alatt a kertben ültem, a derült júliusi ég hátterén szokatlan perspektívában rajzolódtak ki előttem állandó útitársaim, a szfinxek körvonalai. A napfény visszaverődött barnásvörös, fénylő hátukról . . . A múltra és a jövőre vonatkozó hány gondolat, kép fűz hozzájuk . . . Én pillanatnyi lény vagyok, ők majdnem örökkévalóak. Még ha robbanóbomba csap le mellettük, akkor is aligha pusztul el mindkét szfinx, az egyik valószínűleg megmarad. És az én feljegyzéseim meg verseim is sok éven át szoros kapcsolatban vannak a Néva-parti szfinxekkel, a gondolataimmal, az aggodalmammal, annak az ‚előérzetével' vagy ‚prognózisával', ami végül is történt. Konkrétan természetesen nem tudtam elképzelni az összes eseményt, de a nagy humanista kultúra sötét éjszakáját előre láttam. Elöl, a távolban – a hajnalt is, a megint felragyogó napot. De most szörnyű, véres fekete éjszaka borult rá a kultúrára . . . Az embernek vérzik a szíve, amikor arra gondol, hogy teljesen elpusztul az, amit a szovjet nép 23 éven át ilyen hősies munkával épített. Szörnyű gyűlölet fog el, amikor a hódítókra gondolok, akik arról ábrándoznak, hogy rabszolgasorba döntenek mindenkit, akit hatalmuk alá hajtottak. Mi nem leszünk a hódítók rabszolgái! . . . Nekünk szent célunk van: hogy megvédjük magunkat a rablóktól. Mit hoznak a világnak a hódítók? A ‚kiválasztottak', az új rendet létrehozó vezetők kasztjának uralmát . . .

A kertben ültem, s ez a kilátás elhomályosította agyamat. A szfinxeket néztem . . . ‚Ti mindent láttatok, de ilyen szörnyű emberi szerencsétlenséget még nem láttatok. Az egész világ ég! És a régi világ üszkös hamuja fölött – a tökéletes technikával rendelkező sakálok szörnyű pofái! Ti, szfinxek a rabszolgatartó Egyiptomban születtetek. De ez három és fél ezer évvel ezelőtt volt . . . Hát vajon újra némán fogtok állni a valamikor szabad emberek között, akik rabszolgává váltak?'

Olyan jólesett a légiriadó lefújásának dallamos szirénahangját hallani. Mindenki kijött a földhányások mögül, és hozzálátott a dolgához, vagy elindult a maga útján . . .

1941. VII. 20. A huszonkilencedik nap. Szervezettségre, a legszigorúbb fegyelemre van szükség. Mi pedig e téren gyengén állunk! Nem tudtunk még szervezetten és összehangoltan dolgozni. Csak a háborús viszonyok között tanuljuk meg ezt. Ahol csak tehetem, a bizakodás, az állhatatosság hangulatát igyekszem terjeszteni. De hiszen én csak porszem vagyok az emberek beláthatatlan sokasága közepette.

Az asztali lámpát háromfelől letakartam, hogy a fény csak az asztalra hulljon, és ne világítsa meg a szoba sarkait. Miközben e sorokat írom, ez jár az eszemben: ki tudja, néhány nap vagy néhány óra múlva mindezekből az irományokból talán semmi sem marad, csak hamu. És mégis írok. Igyekszem elmondani azt, amit mások nem jegyeznek fel, még a jelentéktelen dolgokat, az olyan mozzanatokat is, mint például az, hogy Alekszejev akadémikus felesége ügyeletes szolgálata idején kalapban és glaszékesztyűben ül a kapu előtt. Ma a Rumjancev parkban a kis asztalok mellett munkásokat és alkalmazottakat láttam, akik dominózni jöttek oda. Ugyanazok a megszokott arcok, mint három vagy öt évvel ezelőtt. Úgy játszanak, mintha semmi sem történt volna; légiriadó idején a futóárokba

bújnak. Az utcákon járókelők mennek, villamosok csörömpölnek, gyerkőcök sürögnek ide-oda. Most különösen sokan lepik el kedvenceimet – a szfinxeket. Felmásznak a hátukra, a fejükre, bottal lökdösik a hajdan büszke, megkövesedett parancsoló szemét, fülét. A szfinxek körül kupacokban áll az odahordott homok, nők, lányok, serdülőkorúak seprik össze, teherautókba szórják. Semmiféle idegességet, levertséget nem lehet észrevenni. Csak a forgalom csökkent jelentősen. Viszont egyes katonai autók hihetetlen sebességgel és a közlekedési szabályokkal nemigen törődve száguldoznak. Én ezért inkább a járdán haladok a magam hajtotta tolókocsimon, szinte lépésben.

Elbeszélgettem a házunk parancsnokával.

– Szomorú dolog – mondta –, hogy a mi területünkön folyik a harc . . . Sok a pusztítás. Miért adtuk fel harc nélkül a régi államhatáron levő erődítéseket? . . .

Erre semmit sem tudtam felelni. Nagyon kevéssé vagyunk tájékozottak. Azt sem tudom, közel vannak-e a németek, vagy távol. Komoly veszély fenyegeti Leningrádot, vagy nem?

Szép nyári napon olyan népes város Leningrád. Este sokan sétálnak a folyóparton. Leningrád környékén ég a tőzeg, és füstfelhő borul a városra. Az ember egyszerűen nem tudja elhinni, hogy háború van: mindenki nyugodt, legalábbis látszólag. A szfinxek körül sokan sétálnak, nagyok és kicsik. Az este ellenére ugyanitt gyerkőcök is fürödnek. Eddig sem sebesülteket, sem menekülteket nem láttunk. Ugyan hová irányították Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Belorusszia, Litvánia, Lettország lakosainak roppant áradatát?

Elnéztem egy anyát a gyermekével – az asszony házmesternő. Olyan békés idill – csakhogy nála gázálarc van. Játszik a gyermekével, közben pedig az eget kémleli – nem

jönnek-e repülőgépek? És hány ilyen anya veszítette el gyermekeit, otthonát, életét!

Nem távolítom el az asztalról a kajánul mosolygó ördögöt. Milyen arcátlanul néz rám, s mintha ezt sziszegné: ‚No, te humánus humanista, öregkorodra a haladás dokumentumai jutottak osztályrészedül? . . . Te naiv, ostoba ábrándkergető! Nem a béke, hanem a háború minden élőnek a törvénye . . .'

És elviselhetetlenül fojtó lesz a levegő. Ne kínozd, ördög, amúgy is elgyötört agyamat.

A náci fertőnél nem kevésbé félek a soviniszta mámortól. A háború a mi számunkra szent ügy, mint védekezés a ránk tört dögkeselyűkkel szemben, de úgy nem szent, mint az egyik népnek a másik fölötti uralmáért vívott háború. Itt az emberiségnek oly sok szenvedést okozó német nép valódi bűnösségének a kérdése vetődik fel. Mit tett volna Hitler, ha a német nép jelentős része nem támogatná? Kínzó kérdés . . ."

Ezt „Leningrád passzív védője" írja, olyan ember, aki mégsem lő az ellenségre. És akire „egyelőre" nem lőnek. Csupán „a légcsavarok zúgását" hallja – vagy a valóságban, vagy csupán a feszült idegállapota miatt.

De most itt vannak előttünk egy olyan embernek a feljegyzései, aki valóban lőtt az ellenségre, aki tűzben volt – Szergej Geraszimovics Miljajev tüzérnek, az Állami Szaltikov-Scsedrin Közkönyvtár volt munkatársának a feljegyzései. Két évvel később elesik Vityebszk mellett, egyelőre azonban ütegével együtt segít tartani Leningrádot. Neki saját „kis látósugara" van, de már tüzelési sugara is – hiszen katona. És szintén leningrádi, szintén értelmiségi, és majdnem ugyanazok a kérdések gyötrik, mint Knyazevet:

„Befejeztem a ‚Vörös és feketé'-t, nagy gyönyörűséggel olvastam el újra. Most pedig nincs olvasnivalóm. Persze

unatkozom, hiszen az ember védőállásban gunnyaszt. Minthogy semmi dolgunk, kijegyzeteljük ‚A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig' egyik rendkívül ismert, igen fontos részét. Engels szerint: , . . . és ez az emberiség ugrása lesz a szükségesség birodalmából a szabadság birodalmába.' Minthogy én már nem sokáig fogok élni (még ha életben maradok is a háború után), az átmeneti időszakban halok meg, s ezért időm nagy része megint csak a léttel való, egyéni harccal telik el, Engels szavával élve. Milyen sok nagyszerű nap vész el ebben a harcban!"

Miljajev, a leningrádi tüzér elolvasott egy részletet az azokban a napokban népszerű könyvből, és azon nyomban a következőket jegyezte fel:

„Ebből a részletből úgy tetszik, hogy a szerző az ‚osztályvér' tételét hirdeti (az ellenség ivadéka is ellenség marad). Mivel különb ez az ‚árja vér'-ről szóló tételnél?"

Nem az a lényeg, hogy Szergej Geraszimovics Miljajev helyesen vagy helytelenül értelmezte ezt a művet. Másvalami fontos – az, hogy benne és Knyazevban egyaránt bizalmatlanság él azzal a jelenséggel szemben, amely bármilyen formában – még ha oly kismértékben is – a sovinizmus állapotára süllyed le, amellyel amúgy is mérgezett volt a világ.

Hát ilyenek voltak ők, Leningrád védői, a háború elején. Megmutatkozott ebben a leningrádi műveltség meg az, hogy a háború előtti években következetesen internacionális szellemben nevelték az embereket.

G. A. Knyazev naplói erről tanúskodnak: nehéz dolog volt újra meg újra megőrizni magunkban a testvériség fennkölt érzését. A jogos gyűlölet a könyörtelen ellenséggel szemben, aki oly sok szomorúságot okozott, néha elviselhetetlenül élessé vált. De – a naiv formulák, sémák eltűntek, és mégis megmaradt, sőt egyre inkább megerősödött az a tudat, hogy ez az igen kegyetlen harc, a sok-sok

áldozat és szenvedés éppen azért indokolt, mert nem az egyik népnek a másik fölötti uralmáért, hanem a háború és kegyetlenség nélküli jövő érdekében, az emberhez méltó jövő kedvéért történt.

Ezt a háború első heteiben írták, amikor egyre fokozódott a gyűlölet a németekkel szemben, amikor mi, katonák keserűséggel és fájdalommal mintegy megszabadultunk a háború előtti illúzióktól, azoktól a reményektől, hogy azonnal internacionalista segítséget kapunk, hogy a német munkásosztály osztályöntudatot tanúsít. Később tanultuk meg újra azt, hogy különválasszuk a németeket a fasisztáktól.

„1941. VIII. 10. Az ötvenedik nap. Hát minden változik. Egy évvel ezelőtt még eltemettük Angliát, tengeri és világhatalmát. Most pedig Anglia nem a tenger hullámain úszó koporsó többé. Anglia az Egyesült Államok segítségével megtartja uralmát a tengereken. És Anglia nem ellenségünk, hanem szövetségesünk. Angliával együtt harcolunk a közös ellenség – a hitlerista Németország ellen. És milyen anakronizmus most az a koporsóhajót ábrázoló kép!

Hány fordulatot éltünk át a legutóbbi években a világpolitikában, hány előre nem látott, váratlan fordulatot! Mi, egyszerű emberek, még ha történészek vagyunk is, nehezen tudunk eligazodni mindebben. Ezért nem próbálok sokat elemezni. Csak a tényeket konstatálom. A múlt évben el sem tudtuk képzelni azt, ami az idén történt. Vajon mit hoz nekünk ez az év? Hiszen a kommunizmus idegen Anglia liberális-konzervatív polgári demokráciájától, akárcsak a náci Németországtól . . . Mennyi ellentmondás rejlik itt.

1941. VIII. 11. Az ötvenegyedik nap. Kazánfűtőnk, Urmancsejev bevonult. Itt maradt a három kisgyermeke

meg a fiatal, de nemigen életrevaló felesége . . . Alighogy elment, arról értesültünk, hogy bejelentették a 14 évesnél fiatalabb gyermekek kötelező evakuálását, anyjukkal együtt. Leningrád bombázása elkerülhetetlen, és aki azt a véleményt terjeszti, hogy a németek nem fogják bombázni Leningrádot – rosszindulatú provokátor vagy ostoba fecsegő. Két időpontot állapítottak meg: 15-ét a nem dolgozó anyák, 23-át a dolgozó anyák számára. Az evakuálás a terv szerint uszályokon történik. Az anyák kétségbe vannak esve. Mihez kezdenek majd, miből fognak élni ott, ahová szállítják őket!

Adalék a ‚Haladás dokumentumai' című gyűjteményemhez. Egy kép az ‚Ogonyok' 1941. VI. 11-i számából. Milton angol költő szobra, amelyet a hitlerista banditák bombája elpusztított. Ez Angliában van. Amit a nyugat-ukrajnai, nyugat-belorussziai, litvániai városokban romboltak szét, arról egyelőre nincsenek felvételeink. Nyilván igen tekintélyes gyűjtemény kerekedne belőle.

Napról napra erősödik a gyűlölet az erőszakos támadókkal szemben, akik elpusztítják földünket, házainkat, nemzeti értékeinket. De az ellenség iránti kegyelem sem veszett még el. Íme egy újsághír. ‚Ernst Reetz fogságba esett német pilótát J. I. Nyevirovics orvos és V. P. Vasziljeva ápolónő elsősegélyben részesíti.'

1941. VIII. 14. Az ötvennegyedik nap. A mai nap kínosan sok gondot hoz. Valami rossz történt a fronton. Közben ismeretessé vált, hogy elesett Szmolenszk. A hír kőként nehezedett a szívünkre. A németek valahol az Ilmeny-tavon túl vannak. A város tele van mindenféle kósza hírrel. A nők különösen idegesek. A legutóbbi napokig tartották magukat. De az idegeik most már felmondták a szolgálatot. Annak, aminek annyira örültem – a nyugalomnak, a kitartásnak –, vége szakadt. Egy asszonynak, aki nem kívánta gyermekét a sok-sok megpróbáltatásnak

kitenni, a kerületi tanácson ezt felelték: ‚Ha szervezett módon nem akar elutazni, akkor majd később gyalog megy.' Mit jelentsen ez? Az egész lakosság evakuálására, Leningrád feladására készülnek fel? Ma még az állhatatos embereknek is inába szállt a bátorságuk.

Megpróbáltam tovább olvasni az emberiség történetét, amelybe belekezdtem, de nem tudtam úrrá lenni a fáradtságon. Ma nem volt módom pihenni: ez már ilyen nap volt. Minden erőmet összeszedem, hogy valamennyi nehézséget leküzdjem. A sors igen fontos és megrendítő események tanújává, illetve kortársává avat. Szmolenszk 1812-ben is augusztusban esett el. A borogyinói csata augusztus 26-án volt. Szeptemberben Napóleon bevonult Moszkvába. Most hogyan alakulnak majd az események? És honnan van a németeknek ennyi erejük, ilyen ördögi támadókészségük?"

Azokról, akik mellettünk voltak

G. A. Knyazev naplóiban természetesen sok feljegyzés szól azokról az emberekről, akik mellette éltek, dolgoztak, az ő „kis körén" belül – a feleségéről, Marija Fjodorovnáról, a levéltár munkatársairól, a ház lakóiról, a Tudományos Akadémia, az egyetem, a Zoológiai Múzeum stb. dolgozóiról. Ezek a feljegyzések részletesek, mindennap íródtak, néhol elfogultak (a háború előtti évek szenvedélyei és értékelései szükségképp Knyazevet is befolyásolták), de a hazáját fenyegető halálos veszély láttán, miközben mint ember és történész átélte a világméretű drámát, Georgij Alekszejevics Knyazev fokozatosan megszabadul különféle régi és új tévedéseitől.

Amikor azokról szóló gondolatait közli, „akikkel nem lehet győzni", és „akikkel győzni lehet", amikor sok valóságos emberi típust és sorsot jellemez, lassanként kialakítja a blokád viszonyai között élő ember bonyolult típusát, ahogyan a maga „kis körében" megfigyelte. A sok között Marija Fjodorovna Knyazevának, ennek a nagyszerű, önfeláldozó asszonynak az alakját. Georgij Alekszejevics és Marija Fjodorovna fiatalon találkozott, s valóban egyenrangú emberek voltak – mind a ketten tudományos munkára készültek; de azután ez a két magabiztos, erős akaratú ember lassanként egy lénnyé olvadt össze. A kis zürjén asszony rendkívüli lelki energiája a szeretett férfira összpontosult, akit a betegség megbénított, de a munka lázában égett. Azt a tudatot, hogy a tudományos munkást, a tudóst eltemette önmagában, ha időnként felébredt is az asszonyban, nyomban leküzdötte egy másik érzés, felismerés: az, hogy az ő segítségével Georgij Alekszejevics kettejük helyett dolgozik, nélküle nem végezhetne ennyit.

„M. F. mondta nekem: ‚Szeretem az életet, a természetet. Gyermekkorom óta szeretem . . .' Határozottan, hősiesen áll helyt a legnagyobb munkában. Kész mindenre, mint jómagam is. Csodálatos, nagyszerű asszony! Csak nem választ szét bennünket a sors, nem kényszerít arra, hogy egymás szerencsétlenségének vagy halálának tanúi legyünk? Ha már meg kell halni, akkor inkább együtt . . ."

Azokban a napokban jó néhány kósza hír keringett az ismerősökről. Nehéz volt a kitalálást elválasztani az igazságtól. G. A. Knyazev jegyzeteiben igyekszik a lehető legbecsületesebb maradni. Helyreigazítja, megcáfolja önmagát, ha valamilyen új adat derül ki.

„A temérdek ostoba rémhírt nem jegyzem fel. Nem szeretném, ha jegyzeteimben tény gyanánt valami kitalált dolgot közölnék."

Ezért megcáfolja például azt a pletykát, amely egy ismert irodalomtörténészről szólt, aki állítólag elmenekült Leningrádból, ráadásul motorcsónakon! Nem, ez az ember Leningrádban van, Knyazev látta őt, s feljegyzi ezt, miután kiderítette, hogy elutazott valahová, és „ez adott alkalmat az aljas és rágalmazó pletykára".

Megváltoztatja véleményét I. L.-ről, a levéltár munkatársnőjéről, akiről azelőtt nem valami hízelgően vélekedett:

„Amikor elnézem őt ezekben a zord napokban, sok mindent megbocsátok neki. Őszintén szenved, és részt vesz a kollektíva közös munkájában. A hivatalban és a társadalmi munkában egyaránt sokféle teendőt vállal. Most önzetlen érzés vezérli, nem pedig karrierizmus, mint a háború elején véltem, amikor belépett az önkéntes népfelkelők közé. Az igazságosság azt követeli, hogy róla is megemlékezzem aktívánkban. Az ilyennel győzni lehet!"

Knyazev feljegyzéseiben még sokszor visszatér majd ezeknek és másoknak a jelleméhez, és objektívabban, sok-

oldalúbban értékeli őket, aszerint, ahogyan az egyre súlyosbodó körülmények arra kényszerítik, hogy mélyebben pillantson be önmagába, jobban lássa, illetve megértse az embert. Egyelőre azonban igen sok ember gondolatai nem az elmélyült önvizsgálatból, töprengésből fakadnak, hanem a legelső érzésekből.

„Sz. A. Scs. etnográfusnő bejött hozzánk a levéltárba, hogy átadja tudományos anyagait. Elbeszélgettünk.

– Undorodom az élettől. A XX. század közepén vagyunk – és egyszerre ez a tömegmészárlás, rombolás.

Undor az élettől, a kultúrától, amely megdönti önmagát – ez ejti lassanként hatalmába a gondolkodó emberek elméjét. Az emberek nem lettek jobbak; rosszabbá, ridegebbé, álnokabbá, aljasabbá váltak . . . Manapság sokan gondolkodnak így . . .

Megint odamentem a szomszéd szobában a kitárt ablakhoz. Csendes, meleg, csillagos éjszaka. Távoli villámok (vagy lövések torkolattüzei) már nem lobbannak fel . . . A távoli, szenvtelen, a lelket felkavaró csillagok szeszélyes mintaként szóródtak szét a sötét égen. Vajon a ti csillagvilágaitokban, ahol élet van, ugyanez történik? Vajon a háború, a magunkhoz hasonlóknak, testvéreinknek tömeges, kegyetlen gyilkolása – örök, megmásíthatatlan törvény?

Az éjszaka végéhez közeledik. Virrad. Ügyeletem lejár. Légiriadó nem volt. A németek megint nem bombázták Leningrádot. Ez nagy csodálkozást és temérdek – néha rendkívül primitív – pletykát idéz elő. Egészen odáig fajul, hogy Hitler lányának állítólag szüksége van arra, hogy a pompás északi főváros épségben maradjon!

Mit hoz a mai nap? Két órát alhatok, mielőtt a levéltárba indulok. A szívemre mintha rátaposott volna valaki, súly nehezedik rá. Majd megszakad. Talán már nincs

messze az az idő, amikor... De nem fogok találgatni. Jó, tevékeny és munkaképes leszek. Mindvégig.

Három arckép van előttem: Lev Tolsztoj, Turgenyev, Csehov. Oldalt pedig – Dosztojevszkij. Tanítómestereim, akik az ember, az emberiség szeretetére neveltek, a nagy humanisták. Hű maradok tanítómestereimhez!

Az újságokban sok nyilatkozat, részvétnyilvánítás stb. olvasható Amerika, Anglia és más országok részéről. Unom már ezt a szóbeli segítséget olvasni... Hiszen a németeknek mindeddig még sincs második frontjuk!

1941. VIII. 23. A hatvanharmadik nap. Az augusztus 22-ére virradó éjszakán, azután pedig 23-án Leningrád bombázását vártuk. 22-én volt két hónapja annak, hogy kitört a háború, és egy hónapja a Moszkva ellen intézett első légitámadásnak. Ezt a dátumot egyesek kabalisztikusnak tekintették. Bombázás pedig nem volt. Senki sem érti az okát, miért nem zaklatják a németek Leningrádot. Ezzel kapcsolatban továbbra is különböző találgatások vannak."

Igen, „a háborúban összehordanak hetet-havat". Például az a kósza hír járta, hogy a Vaszilij-szigetet nem fogják bombázni, minthogy Rosenberg állítólag ott született. Vagy mert ott sok német él, még régi pétervári, I. Péter idejéből. És a hiszékenyebbek már át is költöznek az ezen a „biztonságos" szigeten lakó hozzátartozóikhoz és ismerőseikhez.

G. A. Knyazev ezt jegyzi fel:

„Az összes kósza hírből valószínűleg következtetéseket is levonna a tömeglélektan tanulmányozója. Csernov történész például egész tanulmányt írt a dekabrista felkelés idejéből származó kósza hírekről. A szóbeszédekben a lakosság bizonyos rétegeinek titkos reményei is észrevehetőek, valamint az ellenség befolyása. Ez a társadalmi hangulat sajátságos ‚időjárás-jelentése'. Ez azonban speciá-

lis téma, és naplójegyzeteimben aligha foglalkozom vele. Nem forgok olyan sokat az emberek között, nem hallok újságokat. Én például egyáltalán nem szoktam sort állni, piacra járni stb. Márpedig ez mindenféle kósza hír gócpontja. Mellesleg szólva, a spontánul keletkező kósza hírek ellensúlyozására ügyes propaganda segítségével talán meg kellene próbálni nekilátni annak, hogy akaraterőt és bizakodást előidéző, egészséges híreket bocsássunk szárnyra.

... Most valamennyien abban a reményben élünk, hogy a tengerparthoz szorított németeket sikerül foglyul ejteni, vagy megsemmisíti őket a Balti Hajóhad tengerészeti tüzérsége. Valahogy meg is nyugodtunk. Ma az egész napot ennek a reménynek a jegyében töltöttük, hogy a németeket visszavetik Leningrádtól. Más remény is éltet – hogy délen Bugyonnij hadseregének sikerült elvágnia magát a bekerítéstől!"

Ezek is kósza hírek. Bár mintha pozitívak volnának. Olyasfélék, amelyek felizgatták és meg is nyugtatták a leningrádiakat – például a hír Kulik hadseregéről, amely hamarosan bekeríti a Leningrádot gyűrűbe szorító németeket. Ki tudja, hány ezer ember makacsolta meg magát oktalanul, és nem engedelmeskedett az evakuálási parancsoknak, mivel ilyen kósza hírekkel, illúziókkal áltatta magát!

„1941. VIII. 25. A hatvanötödik nap. A jelenlegi tájékoztatás végképp elégtelen. Valamennyien egyhangúlag arra hivatkoznak, hogy a kingiszeppi állások a mi kezünkben vannak, Szmolenszk is ... Délen azonban súlyos a helyzet. N. P. T. ma bizalmasan közölte, hogy Leningrád sorsa ezekben a napokban dől el: nyílt városnak nyilvánítják. Ezért nem is bombázzák. Ezért függesztették fel az anyák és a gyermekek evakuálását is. A körben 30 verstnyire terjedő övezet is a város területéhez tartozik. Most

nagyon-nagyon nehéz Leningrádból eltávozni... Látogatása után nehéz lett a szívem: hát nem űzzük el a németeket Leningrádtól? Miről van itt szó: hirtelen miért ez a szörnyű nyomás délen és északnyugaton, vagyis nálunk? Honnan van ekkora ereje az ellenségnek? Nyugodtan nézek az események elébe, de szomorú vagyok amiatt, hogy nem vagyunk eléggé szervezettek ahhoz, hogy a háború valamennyi nehézségét leküzdjük..."

1941-ben az emberek millióit töltötték el hasonló érzések. Eleinte a hitetlenség: „A németek benyomulnak a városunkba? Ez lehetetlen!" A megdöbbenés: „Hiszen már közelednek!" És azután – a megszállás szörnyű valósága.

Nem minden város volt stratégiai fontosságú, mint Moszkva vagy Leningrád. Persze az egyes ember sorsában még a faluja is stratégiai helyzetű volt. Az ember élete és halála, sorsa attól függött, hogy elfoglalják a németek vagy sem.

Az ország sorsa a milliók képzeletében azonban elsősorban két várossal – Moszkvával és Leningráddal – függött össze közvetlenül... A Kijev, Minszk elvesztése miatt érzett szomorúság, a Szevasztopol okozta büszkeség és fájdalom, még inkább pedig az a feszült figyelem, amellyel a sztálingrádi csatát kísérte mindenki – ezek az események és érzések természetesen mind országos jelentőségűek. De amíg Moszkva állt, amíg Leningrád tartotta magát, sok más veszteség nem látszott jóvátehetetlennek.

Az emberek mindenütt emberek, akár a fővárosban, akár kis faluban élnek. És azoknak az embereknek, akik Knyazevhez hasonlóan képesek sok mindent megérteni, önállóan értékelni, mérlegelni, mégis mindenképp fel kellett ismerniük: az ő személyes sorsukat még az is meghatározza, hogy stratégiai fontosságú városban élnek. Mint G. A. Knyazev naplóiból kitűnik, nem mindenki és nem

azonnal érezte meg ezt, helyezkedett erre az álláspontra. És terjedtek a kósza hírek, szaporodtak az illúziók, amelyek olykor ártottak az ügynek és az emberek kitartásának. Az olyasfélék, mint pl. a „nyílt városról" szólóak és ehhez hasonlóak.

Nem az a meglepő, hogy kósza hírek keringtek, és illúziókat szőttek, hanem az, hogy a város lakóinak milliói – a leningrádiak egész, kilencszáz napos hősi helytállása erről tanúskodik –, akik a harc stratégiai fontosságú szakaszára kerültek, úgy viselkedtek, mintha felismerték volna: számunkra a gyengeség tilos, nekünk nincs jogunk ehhez, ránk különleges felelősség hárul! Mert mi leningrádiak, mi pityeriek vagyunk, rajtunk az egész ország szeme. Mindent látnak: a kínjainkat, a bátorságunkat és azt is, hogy készek vagyunk mindent feláldozni, csak az ország második fővárosát nem!

Jura Rjabinkin pedig ezekben a nyári hetekben állandóan dolgozik, az Úttörőpalotába jár, sakkozik, olvas – mi mást tehetett egy leningrádi iskolás fiú ezen a háborús nyárvégén? Egy barátja kölcsönkérte tőle Mayne-Reidet, Jura pedig egy Lev Tolsztoj-kötetet kapott cserébe, meg a *Nyivá*-t.

„Dogyával moziban voltam, láttam a ‚Bokszolók'-at. Az állatkertben jártam, biliárdoztam, sakkoztam... Hogy, hogy nem, nagyon fájni kezdett a mellem. Köhögés vett erőt rajtam. Éjjel-nappal szinte szakad rólam az izzadság... Osztrov város minden jel szerint elesett, mivel a hadijelentésekben felbukkant a pszkovi irány. Vorosilov melyik front parancsnoka?... Anyát felszólították, jelenjen meg a Balti pályaudvaron, ahonnan Kingiszeppbe viszik, lövészárkot ásni. Kikísértem anyát a pályaudvarra."

Jura emészti magát, nem tudja, mit jegyezzen fel. Háború van, de övele és körülötte mintha semmi lényeges, jelentős dolog nem történne. Mégis gondosan tovább írja a naplóját:

„Este, amikor hazaértünk, váratlanul beállított Tyina Schlüsselburgból. Főorvos lesz egy kórházban. Megbeszélték, ha anyával történne valami, akkor ő magához vesz engem meg Irát. Azt mondják, ezen a télen iskolába fogunk járni (a 8., 9. és 10. osztályosok). Különösebben nem hiszem ezt el. Csak életben maradjunk."

A bejegyzés dátuma 1941. július 19. Jura Rjabinkin semmit sem tudhatott azokról a megpróbáltatásokról, amelyek később osztályrészéül jutnak, mégis valamilyen előérzet arra kényszeríti, hogy naplót írjon. Mintegy készül valamire, érzékei fogékonyabbá válnak, nem hisz a

megnyugtató hírekben, ezalatt már sok mindent megértett: „Csak életben maradjunk!"

És még ilyen bejegyzések:

„Igen . . . talán ez a legnehezebb, a legveszélyesebb háború a mi számunkra. Sokba kerül majd a győzelem."

„Elolvastam a ‚Nemesi fészek'-et."

„Sakkoztam Daviddal."

„Anya pénzt adott, ezen ettem egy tányér levest (borscsot) és egy tányér vajas grízkását a Munkapalota étkezdéjében."

„A ‚Copperfield Dávid'-ot olvastam."

„Anyával a Luga környéki Tolmacsevóba utaztam, ahol részt vettünk a védővonal építésében."

Jura élvezettel írja le, hogyan ásta a tankcsapdát a felnőttekkel együtt. Ez a két augusztusi hét csupa izgalom volt, Messerschmittek tüzeltek rájuk, de ők ástak, napi nyolc órán keresztül egyfolytában ástak. Eközben a pajtásai sorra elköltöznek Leningrádból, Jura anyja pedig szintén az evakuációra készül. Megtárgyalják, hová költözzenek: az anya Leningrád közelében akar maradni, Jura azonban valamiért Omszkba akar menni. Egyre nagyobb figyelemmel kíséri a front eseményeit, elgondolkodik rajtuk, s bosszankodik a saját passzivitása miatt.

„Augusztus 26., 27. Novgorod már néhány nappal ezelőtt elesett. Leningrád abban a veszélyben forog, hogy elvágják a Szovjetunió területétől. Állandóan amerikai harckocsikat, repülőgépeket (Boeingeket) kapunk. A Boeingeket Vlagyivosztokig hajón szállítják, onnan pedig többszöri leszállással Leningrádba repülnek. Japán nemrég tiltakozást jelentett be amiatt, hogy Amerikából olajat küldenek nekünk, s arra hivatkozott, hogy ez az érdekeit fenyegeti. Ebben bizonyára a németek keze is benne van. A mieink és az angol csapatok bevonultak Iránba . . . Az olajtermelés terén Irán világviszonylatban a negyedik helyen áll.

Jómagam kevéssé hasznos dolgokkal foglalkozom. Könyveket olvasok, sakkozom, katonai kiképzésben veszek részt, hadijátékot csinálok.

Tyinától több hír nem jött.

Augusztus 30. . . . Anya a haditengerészeti szakiskolába akar beíratni. De tudom, hogy az orvosi bizottság úgysem vesz fel, és lemondok róla. Mégis nehéz dolog, hogy le kell mondanom a vágyálomról – a tengerről –, de hát nem tehetek semmit. Minden próbálkozásom hiábavaló.

Pesszimista a hangulat.

Katonai kiképzéssel, sakkozással meg olvasással töltöm a napjaimat. Szörnyen levert vagyok. Semmiféle távlat sincs előttem, még középszerű sem. Szeptember 1-től anya elbocsátja Nyinát. Sakkozás, hadijáték, katonai kiképzés. Mire való ez nekem most, amikor képtelen vagyok valóra váltani a titkos ábrándokat, hogy haditengerész leszek. Nehéz a szívem. A legteljesebb pesszimizmus fog el.

Augusztus 31., szeptember 1. Ma, szeptember 1-én nem volt tanítás az iskolában. Nem tudni, hogy mikor lesz. IX. 1-től csak jegyre adnak élelmiszert. Még gyufát, sót is csak jegyre. Éhség köszönt be. Lassan, de biztosan.

Leningrádot bekerítették! Az Ivanovszkaja állomás környékén leszállt német deszantalakulat elvágta városunkat a Szovjetunió többi részétől . . .

A hangulat pocsék. Nem tudom, lesz-e valaha is megint jókedvem.

Ma, amikor nehéz zsákokat cipeltem anya munkahelyén – segítettem a fontos iratokat elszállítani –, alighanem kificamítottam a nyakamat . . .

A hadijelentések azt közlik, hogy az egész fronton harcok folynak. Csak ennyit. Éjszaka távoli villámok világítják meg az eget. A messze hordó lövegek a mi lőtereinkről tüzelnek az ellenségre. Az ellenség 50 kilométerre van Leningrádtól!

Naphosszat henyéltem. (Legfeljebb anya munkahelyén segítettem.) Beszéltem Finkelstejnnel. Ha az iskolában nem lesz tanítás, akkor együtt átvesszük (ha átvesszük?!) a 9. osztály egész tananyagát. Tankönyveink vannak.

Holnap 16 éves leszek. Én, 16 éves!

Szeptember 2. Hát igen, a születésnapomon semmi rendkívüli esemény nem történt. Anyától 5 rubelt kaptam, hogy menjek el az étkezdébe. Elhatároztam, hogy örömet szerzek magamnak. Benéztem egy üzletbe, és vettem egy sakk-könyvet. Azután pedig az étkezdébe mentem – de ott már semmilyen olcsó étel sincs. Anya viszont este, amikor hazajött, két pirogot hozott nekem. Azután még levest főztünk – és levest is ettem. Jóllaktam, elégedett vagyok!"

Ugyanezen a napon, a háború hetvenharmadik napján, 1941. szeptember 2-án G. A. Knyazev ezt jegyzi a naplójába: „Leningrád fronttá vált."

A Vaszilij-szigeten levő díszes ház ablakait már furnérlemezzel és deszkával szegezték be. A Rumjancev parkban esőben gyakorolnak a gránátvetők. Knyazevék megpróbálnak kétszersültet beszerezni, ez az egyetlen ennivaló, amit kapni lehet. Marija Fjodorovna egyéni sebkötöző csomagokat állított össze, sebesülés, légnyomás esetére. Nyugodtan végzi ezt, a férje elnézi munkáját, szomorúan mosolyog, és úgy véli, hogy „a mi életünknek mindenesetre vége".

„Ma nem hoztak újságot. Az egyetem mellett, az üveglappal borított hirdetőtáblán kifüggesztették a legfrissebb híreket. Rövid és sablonos: az egész fronton harcok folynak. Csapataink előrenyomulnak Iránban. A hirdetőtábla előtt mindig négy, öt, tíz ember áll. Megint sajnálom, hogy nem tudom lerajzolni őket. Bezzeg Vasznyecov megörökítette az 1877-ben, a hadszíntérről érkező távirati jelentést olvasó embereket, és milyen tehetségesen. Kár, hogy a mai festőktől nem ismerek ilyen vázlatokat. Általában az illusztrációk, az egyszerű képek és más egyéb dolgában igen szűkösen állunk . . ."

Jura Rjabinkin születése napján G. A. Knyazev ezt jegyzi fel:

„Az újságok, a rádió felhívást közöl Leningrád védelmére: ‚Minden utcát, minden teret megvédünk, minden házat erőddé változtatunk!' A népfelkeléssel megint valami baj van. Körülöttem, az én kis körömben sincsenek egyelőre sem barikádok, sem árkok, sem népfelkelőosztagok."

G. A. Knyazev nem tudta, hogy a népfelkelő-hadosztályok ezekben a napokban heves harcokat vívtak a városhoz vezető megközelítő útvonalak távoli szakaszain. Jórészt nekik volt köszönhető, hogy sikerült meghiúsítani a győzedelmes bevonulás tervét. Júliustól kezdve az első, a második és a harmadik népfelkelő-hadosztály több ízben megállította a hitlerista seregeket, és jelentős veszteségeket okozott nekik. G. A. Knyazevet korlátozott látóköre és a rossz tájékoztatás akadályozta abban, hogy ismerje a népfelkelés valódi helyzetét. Csupán találgathatott – és nem mindig helyesen.

„Tegnap éjjel 12 óra tájban messze hordó lövegek dörögtek, vagy robbanások hallatszottak. Távoli pír lángolt az égen. Hol vannak csapataink vonalai, ezt pontosan nem tudjuk, Leningrádot azonban valóban bekerítették az ellenséges csapatok. Ma csökkentették a kenyérfejadagot, bezárták a szabad áras üzleteket. Ostromlott város lettünk. Nyugodtan farkasszemet nézünk a közelgő megpróbáltatásokkal. Nyilván úgy határoztak, hogy védik a várost, nem adják fel. Akik bennünket vezetnek, azok jobban tudják. Stratégiai szempontból kell eldönteniük ezt a kérdést. Ebben a titáni harcban Leningrád csupán epizód... Mi, leningrádiak azonban élő emberek vagyunk, és számunkra, fegyvertelen emberek, nem katonák számára a most végbemenő események döntőek. De hogy néhány nap múlva mi lesz, ezt semmiféle fantázia sem tudja elképzelni. Csak sok tucat és száz város szétrombolásának és pusztulásának analógiája döbben elém – a hiányos újsághírek alapján, éjszakai lidércnyomásként. De semmilyen analógia nem számít, ha olyan óriási városról van szó, amilyen Leningrád... – Hát valóban pusztulásának a tanúja leszek?...

A kertből jobbra a szfinxek láthatóak. Változatlanul ott állnak. Egyszerűen megfeledkeztek róluk... Nem érnek

most rá ilyesmire! . . . És ők maguknak valóak, az eseményeken kívül állnak.

A mai nyugtalan éjszaka után hivatalszobámban levettem a falról az akadémikusok üvegkeretes árnyképeit, amelyeket Anting rajzolt (1783-ban), nehogy leessenek és összetörjenek. Az első szovjet porcelánból való vázát, amelyet külön a Tudományos Akadémia megalapításának 200. évfordulójára készítettek, lefektetve a szekrény mélyedésében helyeztem el, hogy ne boruljon fel, ha az épület megremeg. Azelőtt nem tettem ezt, nehogy megbontsam a rendet, amely segítségünkre volt abban, hogy akaratunkat, tudatunkat szervezett formába öntsük . . . Most olyan események következtek be, amelyekről nem gondoltuk, hogy kortársai vagy tanúi leszünk . . . Halálos veszély fenyegeti Leningrádot! . . ."

Az ismeretlenvárás különösen nyomasztó a tétlenségre ítélt ember számára (a levéltárban végzett munkáját Knyazev azok között a viszonyok között nem tartotta elsőrendűnek a város védelme szempontjából).

Knyazev aggódott, kétségei voltak: „Vajon sokáig tud-e védekezni a város? . . . Ez a nagyszerű város, amelyet egyszer sem gyalázott meg az ellenség?" Ami volt, az volt, enélkül nem lehet megérteni, értékelni azt az utat, amelyet nemcsak Knyazev járt végig lélekben.

„1941. IX. 5. A hetvenhatodik nap. Újabban az akadémiai étkezdébe jártunk ebédért, de ott most igen hosszú sorok állnak.

. . . Hideg idő van, esik . . . A hivatalba vezető utam mentén a virágok megfakultak, összeráncosodtak, utolsó napjaikat élik. A szfinxek, az esőtől nedvesen, ragyognak. A Néva fölött lebegő könnyű szürke köd eltakarja az Izsák-székesegyház, az Admiralitás, a Téli Palota, a Szenátus, valamint a Fővezérkar boltíve fölött emelkedő lovak pontos körvonalait. Valahol, néhány tucat kilométerre in-

nen, a Leningrádhoz vezető megközelítő utakon németek vonulnak . . . Hihetetlen, mintha valami lázálom, nem pedig valóság volna. Hogyan történhetett ez? A németek Leningrád kapuja előtt állnak.

Házunk parancsnoka, aki a kapu előtt ül, közli velem a benyomásait: ‚Ha ezelőtt is olyan szervezettség lett volna, mint most, akkor nem engedtük volna a németeket ilyen közel Leningrádhoz.'

1941. IX. 7. A hetvennyolcadik nap. A sztoikusok azt tanították, hogy az élet célja: a bölcsesség és az erény. Ez csak úgy érhető el, ha úrrá leszünk szenvedélyeinken és esztelen hajlamainkon, s rendíthetetlen közömbösséget tanúsítunk a sors viszontagságaival szemben . . . Igaz ugyan, a görögöknél egy másik filozófiai iskolának is voltak követői – ez a boldogságot tekintette az élet céljának.

Az élet rendületlen közömbösségre tanít bennünket a sors szeszélyeivel szemben. Néha magam is ilyen filozófus vagyok. De én nem vagyok filozófus, nem vagyok bölcselő e szó teljes értelmében. Én jól, boldogan akarok élni. Ami engem illet, más görög bölcselők ábrándja – a boldogság – hozzám közelebb áll.

Boldogság most? Milyen gonosz irónia. Az ember örüljön, hogy él. De azért élni, hogy mindenáron éljen, akár földön csúszva, dögrováson – ez még szörnyűbb irónia.

Ma vasárnap van. Nem tudom, mi történik a világban, városom környékén, itt Leningrádban. Mérgező rémhírekkel én nem élek, leveleket nem kapok; csak ülök, és elolvasgatok egyes oldalakat minden kor és nép történetéből. És mindegyik oldalon az emberi gondolat és alkotás lángelméje mellett ott van az ember vére is, vér és kimondhatatlan szenvedés.

Csupán a jelenlegi percért, nem is óráért élek, a napról nem is beszélve. Még egy percet ajándékozott nekem a sors – köszönöm. Olvasok, írok, gondolkodom . . . Hogy

pedig akár egy perc múlva mi lesz, erre igyekszem nem gondolni.

Egy kép került a szemem elé: ‚Nyugodt öregség'. Az illusztráción egy koros ember látható, aki csendben, nyugalomban olvas. Micsoda iróniaként érthető ez a jelenlegi pokolban! . . .

A mi korunkhoz inkább egy másik kép illik. Arkhimédész, a mértan nagy tudósa töprengve ül a rajzai előtt. Az ellenség pedig nemcsak a városba tört be, hanem abba a házba is, ahol a bölcselő lakik. Az öregember nyugodt arca láttán a katonák egy pillanatra csodálkozva torpantak meg. A szép hagyomány szerint, amikor a tudós észrevette, hogy rajzait (nem őt) pusztulás fenyegeti, ezt mondta: ‚Ne zavarjátok a köreimet (rajzaimat).' Arkhimédészt, mint ismeretes, i. e. 212-ben, Siracusa ostroma alatt megölték a rómaiak."

Az első bombázás

Eközben Jura Rjabinkin, aki fiatal kora miatt természetesen agilisabb, energiától duzzadó volt, egyik tervet a másik után kovácsolja Leningrád megvédésére. Pajtásai be akarnak állni a népfelkelők közé. Ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy nem is olyan egyszerű dolog a puskafogások elsajátítása után a harckocsik ellen indulni. De ugyanakkor biztatja magát: „Puskával is harcolunk!" S mindjárt ki is fejti az egyik tervét.

„Így kellene tenni. Egész Leningrádot el kellene aknásítani, a lakosságot pedig kizavarni az erdőbe – általában az a fontos, hogy Leningrád lakatlan legyen. Pánikot kell előidézni a városban stb. A főparancsnok egyik helyettese se tudná, hogy a főparancsnoknak mi a szándéka. A csapatok visszavonulását úgy kellene végrehajtani, hogy ha megfordulnak, akkor a támadáshoz legkitűnőbb állásokat foglalhassák el. És lám, a németek már tudják, hogy Leningrád lakatlan, valamennyi kémük ezt állítja. A németek cselt gyanítanak abban, hogy Leningrádot elaknásították, utászokat küldenek oda stb. A főparancsnok pedig azt teszi, amiről csak ő egyedül tudott. Harckocsi-alakulataink azonnal, villámgyorsan, váratlanul (még váratlanabbul, mint amilyen VI. 22. volt számukra) nagyszabású támadásra lendülnek, s arra kényszerítik a németeket, hogy szorosan összetömörüljenek. Akkor erre a tömörülésre teljes erővel lecsap a tüzérségünk, amely visszavonulás közben a legelőnyösebb állásokat foglalta el. Félóra múlva az ágyútűz célpontját néhány kilométerrel messzebbre helyezik át, csapataink pedig elfoglalják azt a helyet, amelyet eddig lőttek. A fölöttük összevont, egész légierő odarepül, és bombázza az ellenséges csapatok maradványait, amelye-

ket a tűz megkímélt. És mihelyt az ellenség megingott, meghátrált, azonnal üldözni kell a levegőből, a földön, a tengerről. Az élen haladó harckocsikat újak váltják fel, az elsők pihennek, azután újra a többiek helyébe állnak stb. Csak ilyen csapással lehet a németeket megtörni. Aztán még valami: mihelyt harckocsijaink elértek egy bizonyos szakaszt, egy részük az előbbi irányban, szögben visszafelé indul.

Igen, de mindez teljesülhetetlen, fantasztikus ábránd. Senki sem tud ilyen támadást végrehajtani. Meg aztán harckocsink is kevés van. Úgy gondolom, Hitlernek bizonyára az a szándéka, hogy a háborút kémekkel nyeri meg, no és persze haditechnikával.

Igaz is, az Ivanovszkaja melletti deszantot megsemmisítették. A Mga környéki még megmaradt. Az újságban mindegyik vezércikk ezt harsogja: nem adjuk fel Leningrádot! Utolsó csepp vérünkig megvédjük! Erősítsétek a harckocsi elleni védelmet! De hadseregünk valamiért nem arat győzelmet, valószínűleg fegyver sincs. Az utcán látható rendőrök, sőt még a népfelkelők és egyes vöröskatonák is, ördög tudja, milyen régi mauser puskával vannak felfegyverkezve. A németek harckocsikkal törnek előre, bennünket pedig arra tanítanak, hogy ne harckocsikkal, hanem kézigránátkötegekkel, sőt néha benzinespalackokkal harcoljunk ellenük. Hát így állunk."

Felnőtt ésszel, méghozzá a békés élet logikája szerint nem lehet Juráról véleményt mondani. Ez a kisfiús ábrándozás, amelyet ugyanazokról a deszantokról szóló, kósza hírek táplálnak; Jura a valóságot nemigen veszi tekintetbe, az ő ábrándjaiban a legfontosabb az a szenvedélyes kívánság, hogy az egész helyzet egy csapásra megjavuljon.

Egy perc múlva egyébként maga Jura is észreveszi és szomorúan írja, hogy „mindez teljesülhetetlen, fantasztikus ábránd".

Tizenhat éves, ebben a korban a gyermek és a felnőtt még egymás mellett él az emberben, igyekszik túlszárnyalni egymást. Jura igyekszik rájönni, hogy a német fasiszta csapatok miért jutottak Leningrád elé, és az első dolog, ami eszébe jut – a kémek!

Jura terve a Leningrád előtti német hadseregek szétzúzására, amelyet a főparancsnokkal kettesben tudna megvalósítani – a háború előtti gyermekkornak és a háború előtti gondolkodásmódnak nem az utolsó felvillanása. Ezután is előfordulnak még az ugyanolyan felfogásnak, a naiv, sőt néha értelmetlen elképzelésnek a felvillanásai, a gyermekes önzés megnyilvánulásairól nem is beszélve – ezzel Jura lelkiismeretének sokat kell kínlódnia.

Leningrádra hamarosan – néhány nap múlva – bombák zúdulnak. Azután elkezdődik a brutálisan kegyetlen, rendszeres ágyútűz. És a legszörnyűbb: az éhség. Mindenki közeledett felé, életútja során mindenki átesett ezen, mindenkinek megvolt a saját „köre" a leningrádi sorsból. Ez kicsi volt – az egész front szemszögéből; határtalan, végtelen pedig – ha az emberi lélek, az élmények, a remények és a veszteségek mélyébe merülünk.

„Szeptember 5., 6. Nyikityin és Finkelstejn be akart állni a népfelkelők közé, de mégsem állt be. Benéztek az iskolába: ott tetőfestésre akarták fogni őket. De nem álltak kötélnek, azt mondták, el kell menniük valahová, megígérték, hogy másnap eljönnek, de másnap nem mentek el.

Anya megint a tengerészeti iskolába akar beíratni, de nekem nincs kedvem hozzá. Hiszen úgysem vesznek fel, mert rosszul látok, azonkívül pedig a jobb tüdőmben összenövések vannak a mellhártyagyulladástól, meg aztán még valami más is lehet. Ugyan minek áltassam magam rózsás reményekkel, azután pedig keserű gyümölcs legyen az osztályrészem?

A németek messze hordó ágyúkkal lövik Leningrádot. A lövedékek robbanása dörgéssé olvad össze. Tegnap egy lövedék becsapott a Glazovszkaja utcába, s a ház felét elvitte. Finkelstejn és Nyikityin elment megnézni. Valahol egy parkba talált a lövedék – sok a halott és sebesült. Ma estefelé megint ágyútűz volt. Csak úgy pufogtak a becsapó lövedékek valahol a Moszkvai pályaudvar felé, ott, még távolabb, azon túl. A sorban álló asszonyok azt beszélik, Hitler megígérte, hogy szeptember 7-re, vagyis holnapra befejezi a háborút. Micsoda szóbeszéd! A közelmúltban ugyanezt híresztelték, csakhogy a dátum akkor augusztus 2-a volt.

Tegnap Stakelbergnél jártam. Nem találtam otthon. Hazajöttem, ő pedig betoppant hozzám. Kórházban dolgozik, sebesülteket vesz fel – egészségügyi alkalmazott lett. Elmentem vele a Honvédő Háború Kiállításra (az 1. Krasznoarmejszkaja utcába). Sok érdekes dolog van ott. Középnehéz francia harckocsi, könnyű csehszlovák harckocsi, azután egy 142 mm-es tarack meg mindenféle német felszerelés. Az egyik tárgyon jól mulattunk: egy jegy, amilyen nálunk a kenyérre szól, csakhogy ez katonák számára van, és ez a felirat áll rajta: ‚Birodalmi csókügyi osztály'. És a letéphető utalványokon (ezeket valószínűleg a nyilvánosházakban tépik le) ilyen feliratok: ‚alkalmi csók', ‚röpke csók', ‚utalvány a (. . .)* találkára' stb. Felháborít ez a szemérmetlenség. A falakon plakátok, fényképek stb. sorakoznak. Légiriadóba kerültünk, és három órát töltöttünk a kiállításon. Stakelberg a németek mérges gázairól mesélt. Borzalmas!

. . . Most fél tíz van. Német messze hordó nehézágyúk

*A zárójelbe tett pontok az olvashatatlan részeket jelölik: a napló egyes oldalai megpörkölődtek, másokon elmosódott az írás.

tüzelnek Leningrádra. A heves robbanásoktól megremegnek az épületek és az ablaküvegek.

Szeptember 7. Anyának szabadnapja van. Déli 12 órától délután 4-ig ügyeletes voltam a kapu előtt. Jack London egyik regényét olvastam.

Tegnap, 6-án este alapos ágyúzás volt. A németek nehézágyúkkal lőtték Leningrádot. Ma már csendesebb. Légiriadó nem volt, de a légvédelmi ágyúk tüzeltek. Ma van a borogyinói csata 129. évfordulója. Valamikor hatalmas csata zajlott Moszkva környékén az orosz és a francia csapatok között. Ezen a napon több mint 108 000 ember esett el és sebesült meg. Az idegen hódítókat akkor keményen visszaverték.

Szeptember 8. Ezen a napon sok idegesség, izgalom, élmény volt. Elmondok mindent szép sorjában.

Reggel anya hazaszaladt a munkahelyéről, és elmondta, hogy egy oranienbaumi szovhozba küldik dolgozni. Kénytelen egyedül hagyni engem meg Irát. Elment a kerületi tanácsba – ott másnapig halasztást kapott. Azután megállapodtunk az iskoláról. Anya elment a területi bizottságba, onnan a tengerészeti iskolába, én pedig benéztem Finkelstejnhez. Csuda muri volt náluk az iskolában. A gyerekeknek meghagyták, hogy mésszel vonják be a padlás padlóját. Kiderült azonban, hogy a mész kevés, s ők elhatározták, hogy felhígítják. Mész helyett szuperfoszfátot adtak hozzá. A vegyi reakció következtében klór választódott ki. A gyerekeknek gázálarcban kellett járniuk a padláson. Megjött Varfolomejev, veszekedni kezdett (‚Úgy látszik, hiába tanítottalak benneteket kémiára!'). Azután Dogya elment, hogy a kerékpárját átadja a hadseregnek (három nappal ezelőtt értesítést kapott, hogy a kerékpárját ‚mozgósítják').

Amikor hazaértem, anya már otthon volt. Elmondta,

hogy talán felvesznek. Én azonban nagyon-nagyon kétlem. Azután anya megint elment valahová.

És akkor kezdődött a legborzalmasabb.

Légiriadót rendeltek el. Én nem is hederítettem rá. De aztán hallottam, hogy odakint zaj támad. Kinéztem, előbb lefelé, azután fölfelé néztem, és... 12 Junkerst láttam. Bombarobbanások robaja hallatszott. Fülsiketítő robbanások egymás után, az ablaküvegek azonban nem csörömpöltek. Úgy látszik, a bombák messze estek le. Irával együtt lerohantam. A robbanások nem szűntek. Visszaszaladtam a lakásunkba. A mi lépcsőpihenőnkön ott állt Zagoszkin felesége. Ő is megrémült, és leszaladt hozzánk. Beszélgetni kezdtünk. Azután befutott valahonnan anya, sikerült átfurakodnia az utcán. A riadót hamarosan lefújták. A fasiszta bombázás eredménye szomorú látványt nyújtott. Az ég felét füst borította. A kikötőt, a Kirov-gyárat és általában a városnak azt a részét bombázták. Beköszöntött az éjszaka. A Kirov-gyár felé lángtenger látszott. A tűz lassanként elcsitult. A füst mindent átjár, csípős szagát még itt is érezzük. Torkunkat kissé csípi.

Igen, ez volt Leningrád igazi bombázása.

Most leszáll az éjszaka, a IX. 8-ról 9-re virradó éjszaka. Vajon mit hoz?

12 órakor folytatom.

Alighogy Ira lefeküdt, megint légiriadót rendeltek el. Lementünk a földszintre. Gyorsan felöltöztünk. Előbb a légvédelmi ágyúk tüzeltek egy kicsit, azután repülőgépek vijjogtak és zúgtak. Állandóan fényszórók pásztázták az eget. De egyetlen repülőgépet sem lőttek le. Valahol megint bombáztak. Az alsó két emelet (az alagsor kivételével) összes lakója a földszinti folyosóra tódult. Kínos lassúsággal telt az idő. Azután valahol, a 36. számú ház udvarán megkongatták a vassínt. Megrémültünk. Maruszka, Lidka meg én felvettük a gázálarcot, és átmentünk az ud-

varba, hogy megkérdezzük, mi történt. De ott az őrszem azt felelte, hogy semmiféle vegyiriadó nem volt. Így telt el körülbelül két óra. Végül rászántuk magunkat, és hazamentünk. A légiriadó még nem ért véget. Keleten kihunyt az égen a pír, de minduntalan német repülőgépek húztak el szélsebesen a város fölött. Lőttek rájuk, de ők csak száguldoztak a város fölött. Most nem tudom, mit tegyek. Anya meg Ira ruhástul feküdt le aludni. Talán én is így teszek. Igen, a fasiszták ezt a hetet emlékezetessé akarják tenni számunkra, valamennyi leningrádi számára. A szárazföld felől nem sikerült elfoglalni Leningrádot, így hát nyilván úgy határoztak, hogy a levegőből semmisítik meg.

Szeptember 9. Pontosan éjjel 12 órakor írom ezeket a sorokat. Ezen a napon összesen 11 légiriadó volt! De milyen! Egy-két órás. A legborzalmasabb az utolsó, az éjszakai volt. Hevesen bombázták az Októberi kerületet. A Krasznaja utcán, a Tyeatralnaja téren és a Lejtyenant Smidt-hídnál bombák robbantak. Jött egy szemtanú, csupa sár volt – föld csapódott rá –, ő mesélte el.

Nappal a légiriadó idején lelőttek egy repülőgépet a házunk fölött. A pilóta ejtőernyővel kiugrott, közvetlenül a város fölött. Nem tudom, mi lett vele. Bizonyára elfogták. Az egyes légiriadók között 10–15 perces szünetek voltak. Holnap, ha minden rendben lesz, anya megparancsolja, hogy menjek el a tengerészeti iskolába. Úgy gondolom, az orvosok nem vesznek fel. Az orvosi vizsgálaton nem felelek meg. A hadijelentés közölte, hogy 8.30-kor Leningrádot légitámadás érte, katonai célpontok azonban nem szenvedtek kárt. Anya pedig elmondta, hogy sok élelmiszer-raktár, a Vityebszki pályaudvar, a vajgyár leégett, és még több lakóház is, hogy hány, azt nem lehet tudni.

Ezeket a Leningrád ellen intézett légitámadásokat mindenki azzal magyarázza, hogy Hitlernek nem sikerült az a hadművelete, hogy szárazföldi csapatokkal foglalja el Le-

ningrádot. Megdühödött, és parancsot adott a bombázásra.

A frontokon változatlan a helyzet. Valamilyen Jelno várost* visszafoglaltunk. Ez is valami.

Igen, Leningrádnak most nem lesz nyugta. Mindennap bombázni fogják.

Lakásunkba be akarják költöztetni valamilyen trösztfőmérnök családját. Ügyes népség! Anya határozottan visszautasítani.

Felzúg a sziréna. Egy óráig tart a légiriadó. Lefújják. Szünet – tíz percig. Megint riadó. Így teljesen elcsigázhatják a lakosságot. A mi házunkban pedig még óvóhely sincs.

Talán beállok az iskolai tűzoltócsapatba. A tengerészeti iskolába bizonyára nem jutok be. Lefekszem, amíg csend van. Aztán ki tudja, mi lesz? . . .

G. A. Knyazev másképp élte át az első bombázásnak ugyanazt a napját:

„1941. IX. 8. Amikor a hivatalból hazafelé tartottam, kis köröm – A Néva rakpart – szakaszán a város életének szabálytalan lüktetése érződött. A Miklós-híd szét volt nyitva. A forgalom csupán a Palota-hídon bonyolódott le. Ezért a máskor kihalt Unyiverszityetszkaja rakpart főútvonallá változott. A szép híd szétnyitható részei között hamarosan feltűnt egy hajó – két messze hordó ágyúval felszerelt ágyúnaszád. A hajó felfelé haladt a Néván. A folyón élénk forgalom volt. Őrnaszádok szelték a Néva ólomszürke szeptemberi habjait . . . A Palota-hídtól nem messze a hadihajó megállt, és hosszasan sípolt, hogy mielőbb engedjék át.

A rakparton matrózcsapat vonult, menetöltözetben, a

* Jura így nevezi a számára ismeretlen Jelnyát.

tábori táskákon sisak lógott. Elhaladt egy autó, csupa sár volt, ablaka törött. A Rumjancev parkban megint munkaszolgálatra induló leningrádiak csoportjai várakoztak. Fegyveres és fegyvertelen munkások mentek valahová autóbuszokon . . .

Így telt meg egyszerre élettel, akár a folyó árvíz idején, az én néptelen utam, amely virágágyak és bokrok mellett vezetett el . . .

Mellesleg szólva, a napokban megnyírták a bokrokat. Valaki még ezekben a szörnyű napokban is óvja őket! Ez valahogy erőt, bátorságot öntött belém.

A Szjezdovszkaja soron, a laktanya kapuja előtt tömeg tolong. Várják, hogy találkozhassanak az ott elhelyezett sebesültekkel. Egyesek benézegetnek az ablakokon, onnan pedig bepólyált fejű vagy kezű vöröskatonák és matrózok hajolnak ki . . .

Este 7 óra 30 perckor, amikor éppen pihentem, hirtelen az egész házunk megrázkódott. Légvédelmiágyú- és géppuskatűz hallatszott. Az első pillanat félelmetes volt. De nyomban erőt vettem magamon, miután leküzdöttem azt az első vágyamat, hogy elmenjek a veszély elől . . . Odakint sokan tolongtak az óvóhely előtt. Kraus lehozta a beteg gyermekét. Mindenki az eget kémlelte. Átjöttek a szomszédok, és elmondták, hogy az ők délre néző ablakaikból óriási pirosság látszik, meg sűrű füstoszlopok, amelyek az egész eget elborítják. Amikor elmentem megnézni – a Néván túl valóban óriási tűzvész lángolt. Visszfénye még a vízben is látszott. Egyesek azt feltételezték, hogy a város fölé áttört német bombázóknak valahol Volkova Gyerevnyánál sikerült felgyújtaniuk az olajtartályokat.

10 óra 30 perc. Megint légiriadó. Kimentem a lépcsőházba. Fényszórók kutatják az eget. Visszamentem a dolgozószobámba, és felöltőben, ellenzős sapkában és sárcipőben ülök a zöld burás lámpám előtt, és írok . . . M. F.

tréfálkozva mondja: ‚Szakasztott olyan vagy, mint Arkhimédész.' A ház remeg, de másként, mint nemrég. A légiriadó előtt sikerült telefonálnom a hivatalomba. Ott valamennyi ügyeletes készenlétben van. M. F.-fel megvacsoráztam. Összecsomagoltuk kis batyuinkat – a holmit meg a pénzt. M. F. elment az orvosi segélyhelyre.

12 óra 30 perc. A légiriadó tovább tart. A Néván levő hajókról olykor lövések hallatszanak. Lakótársaink még nem jöttek vissza, odalent ülnek a lépcsőn. Úgy látszik, ma egész Leningrád ébren lesz. Tehát a 79. napon elkezdődött Leningrád bombázása. Talán még sok ilyen nyugtalan nappal és éjszaka vár ránk. A megpróbáltatások keserű poharát fenékig kell ürítenünk."

Elkezdődött Leningrád bombázása. Az emlékeket idéző, szóbeli elbeszélésében minden második ember a Badajev-raktárakban kitört tűzről beszél, függetlenül attól, hogy ez tőle közel vagy távol volt.

Mi azonban G. A. Knyazev részletes, napról napra vezetett naplóját olvassuk, és ebben semmi sincs erről: „Valahol Volkova Gyerevnyánál – mondja – a németeknek sikerült felgyújtaniuk az olajtartályokat"... És szeptember 9-én és 10-én – bár bombázásokról is vannak bejegyzések – képzeletét apróságok ragadják meg (mármint a raktárakhoz és jelentőségükhöz képest). Különben ezekben az apróságokban is vészjósló szimbolika, a háború iróniája rejlik.

„1941. IX. 10. A nyolcvanegyedik nap. Kiderült, hogy tegnap, az esti légiriadó idején is voltak áldozatok. Ezek a dögkeselyűk megint bombáztak... Mégpedig az állatkertet. Elpusztult az elefánt. Egyes hírek szerint a robbanás erejétől légnyomást kapott, más hírek szerint – egy bomba repeszdarabjától sebesült meg, nagyon kínlódott, és végül agyonlőtték. Az állatkert szerencsétlen lakói két egymást követő estén a valódi pokol valamennyi szörnyűségét élték át."

Így hát Knyazev naplójegyzeteiben semmit sem találunk a Badajev-raktárakról. Igaz, ő kis körben él, igaz, hogy igyekszik „rémhíreket fel nem jegyezni". A raktárak elpusztulása, az egész eget elborító tűz, amelyet állítólag mindenki látott, mint kiderül, nem keltett akkor olyan benyomást, mint amilyenre a visszaemlékezésekben tett szert.

A város közvetlen ostromának veszélye túlságosan komoly volt, akadályozta azt, hogy az emberek a távolibb következményekre és eseményekre gondoljanak.

A ma visszaemlékezőknek már más a szempontja. Ők már megélték a szörnyű éhínséget, hónapokon és éveken keresztül gyötörte őket a sajnálkozó emlékezés a kenyérre, amelyből nem gyűjtöttek tartalékot, a cukorra, a darára, amely elpusztult, s ezért vélik úgy, hogy ők már a legelső napon érezték, felismerték azoknak a tüzeknek a jelentőségét. A naplókban pedig ez nem szerepel. A naplóíró nem válogatja az eseményeket, mintegy a jövőből nézve. A napló szinte nem történelmi szemléletű. De megvan benne annak az időnek a gondolkodásmódja, a háborút akkori szemmel nézi, s ebben a tekintetben a napló történelmi szemléletű . . .

Nemcsak a Badajev-raktárak égtek, hanem a szomszéd üzemek is – a zsírgyár, amelynek tartalékai szintén sokat jelenthettek a blokádba zárt leningrádiak számára. Sőt Nyina Alekszandrovna Abkina bizonyos benne, hogy az a füst, amelyet valamennyi leningrádi látott, az ő gyárából szállt . . . Azokban a napokban sok ember különösen aggasztónak, jelentősnek tartotta a maga szűk körét. Ezért a legfontosabbat észre sem vették. De az, amire Abkina emlékszik, Leningrád tragédiájában és megmenekülésében egyaránt valóban szerepet játszott.

„– Mihelyt elvégeztem a főiskolát, és megkaptam a technológusi-mérnöki diplomát, ide, Leningrádba irányí-

tottak (akkor az Országos Népgazdasági Tanács osztotta el a végzett hallgatókat). Mert az én diplomamunkám a ‚margaringyár'-témáról szólt, itt pedig abban az időben éppen margaringyár épült. Az egyik már elkészült Moszkvában, a másik pedig épülőfélben volt Leningrádban. Nos, engem éppen ide küldtek . . .

Valamikor, még a cárizmus idején itt egy olyan gyár volt, amely főként hazai lennövényt dolgozott fel. Az olajból lenolajkencét készítettek. Sokat termeltek, s amikor én már munkába álltam – évente tízezer tonnát készítettünk ebből az olajkencéből. Azután bővíteni kellett a nyersanyagbázist, és akkor hol napraforgót, hol meg más olajnövényeket kaptunk . . . Volt egy tevékeny emberünk, aki mindenfelé utazgatott a Szovjetunióban, és mindenfajta zsírtartalmú növényt küldött nekünk. És ezért, amikor valaki a központból azt ajánlotta nekünk, vegyük át feldolgozásra azt a kókuszt, amelyet a Fülöp-szigeteken vásároltak az amerikaiaktól, akkor a mieink örömmel beleegyeztek, mert ez a termelőkapacitás teljes kihasználását jelentette. Megvettük, Vlagyivosztokba szállították, onnan pedig vasúton hozzánk . . . Élenjáró üzemnek számítottunk, úgy vélték, megfelelő kádereink vannak, és meg tudnak birkózni ezzel a teljesen új növényfajtával. Át kellett alakítani a gépeket, egész sor kísérletet végeztünk, s csak akkor tudtuk feldolgozni ezt a bizonyos kókuszt.

Kétezer tonnát szállítottak belőle. Átvettük, elhelyeztük, dolgozni kezdtünk – és akkor szakadt ránk a háború. Nos, ami a Leningrád ellen intézett légitámadások első napját illeti – erre szerintem egyesek nem emlékeznek, mások elfelejtették, megint mások pedig nem tudják pontosan, hogyan is volt. Én azonban emlékszem, mert ennek a dolognak a sűrűjébe cseppentem. Emlékszem, a gyárban laktunk, amikor az első légitámadás történt . . . Nem tudom, hogy a Badajev-raktárakra hány bombát dobtak, de

hogy a mi gyárunkra mennyit, ezt többé-kevésbé pontosan tudom, mert a bombák „farkát", az egyensúlyozó farokrészt mind elhozták hozzám. Nos, mi a tapasztalatlanságunk folytán rohantunk oltani, amit a szemünk látott, ami a tetőre (a tető fából volt), a műhelyekbe, a szénrakásokra esett – a kazánházat akkor szénnel fűtötték –, vagy egyszerűen a gyár területére, azt pedig, ami a kókuszdióbálák belsejébe hatolt, persze nem vettük észre, vagy talán az, aki a raktárak mellett állt, nem nagyon figyelt – magam sem tudom, de ott csak akkor vették észre, amikor ezek a bálák, amelyekben óriási mennyiségű száraz és zsíros mag volt (zsírtartalmuk 70 százalék, nedvességük 2 százalék) – amikor mindez lángra lobbant, és valóságos máglyaként égett, hogy a Kresztov-szigetről is látni lehetett. Teljesen tapasztalatlanok voltunk. Én egyike voltam annak a három embernek a gyárban, akinek fegyvere, azaz puskája volt. Meg kell mondanom, ez aztán ‚sötét folt' lett az életrajzomban, mert mihelyt közölték, hogy repülőgépek szállnak el a gyárunk fölött, mi valamennyien odarohantunk, hogy oltsuk a gyújtóbombákat, és én a puskát valahová a sarokba támasztottam – és elveszett! Képzelhetik! . . .

– Mesélje el, hogyan oltották az olajpogácsát!

– Igen, az olajpogácsát . . . A raktárak lángot fogtak, a kopra égett. Volt nálunk egy sor kopraraktár, azután még egy sor, a középen pedig egy épület, ahol nyolcszáz tonna olajpogácsa volt, és mi a vége felé, amikor már úgy látszott, hogy itt úgysem lehet semmit tenni, elhatároztuk, hogy legalább ezt az olajpogácsa-raktárt megmentjük. És az igazgatónk, Vaszilij Jakovlevics Trofimovszkij, aki igen derék ember volt – főként ő oltotta a tüzet. Én is elvettem az egyik tűzoltótól a tömlőt (merthogy nagyon is kifelé odalgott ebből a lángtengerből, hihetetlen tűz volt), locsoltam a raktárakat, locsoltam az igazgatót, amikor a fel-

öltője füstölni kezdett. A tetőn ott állt egy munkás, derék ember volt, ő is locsolta . . . Néhányan vizet hordtak. Hát így harcoltunk ez ellen a csapás ellen.

– Mondja, és ezt az olajpogácsát aztán hozzákeverték a kenyérhez?

– Hová került ez az olajpogácsa? Nem tudom pontosan megmondani. A mi gyárunkban semmire sem használták. A szomszédos kenyérgyár vette át – a 12. kenyérgyár volt (egy kerítés választotta el tőlünk), hát odakerült az olajpogácsa. Azután még árusították is, és a lakosok felhasználták, közöttük mi is. És bizonyára ez mentett meg bennünket az éhségtől, mert mi ezt az olajpogácsát szétvágtuk, s ez volt a legfőbb táplálékunk. Kisütöttük, valamilyen lepényt készítettünk belőle, és hát így éltünk. Persze nemcsak az olajpogácsa mentett meg bennünket. A gyárunk mégiscsak zsírgyár volt. Ezt az olajpogácsát kisüthettük valamilyen zsírban, s így nálunk senki sem halt éhen.

– Ezt az égett zsírt pedig elküldték a hadseregnek?

– Igen, mi voltunk a leningrádi front fő zsírszállítói, és ami csak akadt nálunk, mindazt zsírrá dolgoztuk fel, amíg villamos energia volt. Azután, kis szünet után megint a hadsereg számára kezdtünk zsírt gyártani. Ez a szünet néhány hónapig tartott, majd amikor már lefektették a Ladoga-tó fenekén a Volhovi Erőműből vezető kábelt, és nagyon takarékosan villamos energiát adtak nekünk – mi sorra üzembe helyeztünk néhány műhelyt, amely nem volt energiaigényes. Az energiaigényes műhelyeket egészen a háború végéig nem helyeztük üzembe. Mindezt azonban csak akkor tehettük, amikor villamos energia volt, 1942. január 6-ig – vagy a szüneteltetés után. Három hónapra azután Leningrádban általában minden megbénult. Szörnyű napok voltak ezek – a koromsötétség, a teljes csönd, a síri csönd és a temérdek halál napjai . . ."

Mi csak a tárgyra vonatkozó kérdéseket teszünk fel

Nyina Alekszandrovnának. Vallomása egy fontos objektumról szól, amelynek sorsáról semmit sem hallottunk, sehol sem olvastunk. Elbeszélésében nyilván magyarázat is van arra a nevezetes füstre, a borzalmas tűzvésznek arra a képére, amely a leningrádiak valamennyi beszámolójába bekerült.

Mi kizárólag erre a történetre szorítkozunk, mi nem érdeklődünk Nyina Alekszandrovnától a személyes veszteségeiről, a családjáról. A falon egy fiatalember arcképe lóg. Ki ez? Ez a szerény, de már régóta lakottnak látszó szoba, a háziasszony számára megszokott, öreg holmival – vajon mit láthatott, s hogyan alakult Nyina Alekszandrovna élete 1943–1944-ben? Még ezt sem deríthettük ki, mert éreztük, tudtuk, hogy könyvünkhöz csak ez a kis darab szükséges. Nekünk már volt tapasztalatunk. Határokat szabtunk magunknak. Ez szükséges volt, talán így kívánta a becsületesség Nyina Alekszandrovnával szemben, de kegyetlenség is volt. Finom érzésű ember lévén, ő nem erőszakolta ránk az emlékeit, az önmagáról szóló történeteit, amelyek szintén fontosak és értékesek lehettek. És még sokáig eszünkbe jutott a sok ki nem mondott szó, történet, a szoba a Lenin Stadion közelében lévő házban. Ilyen kimondhatatlan, meg nem hallgatott történet jó néhány akadt, s bennünk keserűség és bűntudat gyűlt miattuk azokkal az emberekkel szemben, akiknek az emlékezetét ilyen könyörtelenül felbolygattuk . . .

De térjünk vissza G. A. Knyazev mindennap írt naplójához.

„1941. IX. 16. A nyolcvanhetedik nap. Mindent szép sorjában.

Reggel a rakparton fegyveres matrózosztagokat láttam. Bementek a házakba, a kapuk alá. A mi házunkkal szemközt egy katonai szállítóhajó rakodott ki a Néván. Kiderült, hogy a házaknak a Névára néző ablakaiban géppuska-

fészkeket rendeznek be. A matrózok mihozzánk is bejöttek, és Karpinszkijék, Scserbatszkij, Pavlova és mások lakásában géppuskákat állítottak fel. Az elsötétített lépcsőn takarosan öltözött, egészen fiatal tengerészek jártak-keltek homokzsákokkal – nyilván növendékek lehettek. A kapu előtt őrség sorakozott fel . . .

Hazamentem. Mitévő legyek?

Házunkat erőddé vagy tartós tüzelőállássá változtatják. Itt lehet-e maradni, bár a mi ablakaink az udvarra néznek? Nem most, persze, hanem a harc idején. De hol az ellenség: messze, közel? A tengerészek nagyon gyorsan végezték a dolgukat, ide-oda futottak, nem is lépésben mentek. M. F.-fel elhatároztam, hogy ideiglenesen átköltözünk a hivatalba. Ha meg kell halni, akkor legalább az őrhelyen érjen a halál, nem pedig holmi lépcsőházban vagy óvóhelyen. Összecsomagoltuk a szükséges holmit, a tábori ágyat, és én elindultam a hivatalba.

A Képzőművészeti Akadémia mellett meglepett az, hogy a tengerészek egymástól kis távolságra gödröket ástak, valamit beleraktak, felülre téglát tettek, s homokkal szórták be . . . Pontosan a szfinxekkel szemben. Csak nem . . . A szívem megremegett.

Egész nap szakad az eső. Szeptemberi szél támad. Valahol messze tüzérségi lövegek dörögnek. Bár az idő repülésre nem alkalmas, gyakran zúgnak repülőgépeink légcsavarjai. Az egész városban mindenütt szuronyok, géppuskák, tüzelőállások, torlaszok meredeznek. Némelyik utcán, a városhoz vezető megközelítő utakon barikádokat emelnek. Leningrád felkészült az utcákon, a tereken, a házakban vívott harcokra. Minek a tanúi leszünk? A legnehezebb napok és órák következnek . . .

Éjszaka van. Hivatali szobámban ülök, a levéltárban. M. F. is velem van. A tábori ágyamon alszik. Az elsötétített lámpa ég, csak erre a papírlapra vet fényt. A sarok-

ban, a fehér fal hátterén a Lenin-mellszobor arcéle feketéllik. Gondoltam-e valaha, hogy ebben a kényelmes hivatalszobámban ilyen rendkívüli körülmények között kell éjszakáznom! A csendet fülelem, légiriadót nem hallani. Az ügyeleteseim közül kettő az olvasóteremben alszik, az egyik pedig abban a szobában virraszt, ahol a telefon van. Odakint sötét éjszaka van. Úgy rémlik, az eső elállt. De hideg és szomorúság borítja el a lelkemet.

Beljavszkij megmutatott egy levelet, amelyet a Zelegyinaja utcán, a szétrombolt ház mellett szedett fel. A robbanás okozta légnyomás kiszórta az utcára valakinek a leveleit és valamilyen kézirat lapjait . . . Vajon az én kéziratom lapjaival is ugyanez történik?

– Mondja – fordult hozzám Beljavszkij –, vajon senki sem jegyzi fel azt, ami a városban történik, hogyan élik át az emberek az eseményeket? Milyen jó volna megszervezni egy ilyen naplóírást, és az illetőt fel kellene menteni más kötelezettségei alól; azzal bíznák meg, hogy az utcákat járja és betérjen a hivatalokba, a házakba . . . Nem teheti meg ezt például az Irodalmi Intézet?

– Nem – feleltem –, ez nem tartozik a feladatköréhez. Az intézetben irodalomtörténészek, az irodalomelmélet tudósai dolgoznak, nem pedig írók vagy a hétköznapok krónikásai . . .

Egyetlen szóval sem árultam el, hogy én például ilyen naplót írok, amennyire erőmből és időmből telik. Igaz ugyan, az én feljegyzéseim nagyon kis körre, kevés találkozásra és eseményre korlátozódnak. Valaki azonban bizonyára jóval szélesebb körben örökíti meg az itt lejátszódó eseményeket, élményeket."

Naplók, naplók . . .

Georgij Alekszejevics Knyazev sejtette, hogy más leningrádiak is írnak, nem állhatják meg, hogy ne írjanak arról, ami Leningráddal, az országgal, a világgal, saját magukkal történik. És talán valakinek a köre szélesebb, nem szorítkozik a házra, a munkára, a Néva rakpart kis szakaszára . . . Knyazev vádolja magát jegyzeteinek „szűk kerete" miatt, mentegetőzik, lehetséges olvasójukhoz, a „távoli baráthoz" fordulva. És ahol teheti, kiszélesíti a körét, újságokból, könyvekből származó híreket iktat be. Mi, a „távoli barátai" viszont jól látjuk: feljegyzéseinek jelentősége és ereje éppen az, hogy egy bizonyos, állandóan megfigyelt helyhez rögzítődnek.

Jura Rjabinkin és Ligyija Georgijevna Ohapkina köre még szűkebb – ők önmagukról, a saját sorsukról írnak. Nagy igazságot fejezett ki Lev Tolsztoj, amikor ezt mondta: minél mélyebbről meríted önmagadból, annál hasznosabb ez mindenkinek! . . . Nem annyira az ábrázolás szélessége fontos, mint inkább a behatolás mélysége. Ennek persze az azokból az évekből származó naplókhoz és feljegyzésekhez közvetlen, sőt különös köze van. Éppen azért van ma óriási, általános emberi erejük a blokádot átélt anya és kisfiú e látszólag kifejezetten személyes vallomásainak, olyanok vallomásainak, akik megismerték önmagukat és másokat, miközben idejekorán feltárták az emberi lét feneketlen mélységeit és csúcsait . . .

L. G. Ohapkina emlékezetébe az 1941. szeptember 8-i légitámadás vésődött be legmélyebben és minden másnál borzalmasabban.

„1941. szeptember 8-án történt. Amikor légiriadót rendeltek el, az óvóhelyre szaladtam, de nem értem el odáig,

hanem egy kőház kapuja alatt kerestem menedéket. Csak álltam, és reszkettem a félelemtől. Egy asszony behívott magához. Az első emeleten lakott. Alighogy felértünk a lépcsőn, fülsiketítő erejű robbanást hallottunk. Leírhatatlan robaj és fergeteges tűz hallatszott. A motorok üvöltése valamennyiünket megsüketített. Valahol a közelben robbantak a bombák. Az egész levegő, körös-körül minden recsegett, zúgott. Egész házunk remegett. Úgy rémlett, a föld is görcsösen vonaglik, mintha földrengés volna. A félelemtől vacogott a fogam, reszketett a térdem. Egy sarokba bújtam, a gyerekeket magamhoz szorítottam. Azok ijedtükben sírtak. Úgy éreztem, időnként elveszítettem az eszméletemet. Azt gondoltam, itt a vég, mindjárt ránk hull egy bomba, és valamennyien elpusztulunk. Úgy álltunk ott mind, akár a halálraítéltek. A lakás bérlőnője tátott szájjal, tágra meresztett szemmel állt, és valamit suttogott. Öreg anyja térdre roskadt, és keresztet vetett. Az asszony gyermekei pedig, akik valamivel nagyobbak voltak az enyéimnél, szintén sírtak. Mi a Volkov proszpekten, a vasútvonaltól nem messze, az arcvonal közvetlen közelében laktunk. Ezért ott sokkal veszélyesebb volt, mint például a Vaszilij-szigeten vagy a Viborgi külvárosban, általában a Néva túlsó oldalán. Ez a légitámadás sokáig tartott. Már arra gondoltam, hogy nem éljük túl. Ezen az éjszakán ősz szálak jelentek meg a hajamban.

Elhatároztam, hogy ebben a lakásban nem maradhatunk tovább, annál kevésbé, mert házunktól nem messze az éjszaka romba dőlt néhány épület. Reggel füstöltek a romok. A gerendák úgy meredeztek, mint óriási keresztek az emberek fölött, akiket maguk alá temetett az omladék . . .

. . . A Petrogradszkajára villamosoztam, Sura feleségéhez, aki a Kirovszkij proszpekt közelében lakott. Neki is kislánya volt. Azt gondoltam, jobban megértjük egymást,

annál inkább, mert ő a földszinten lakott, ez pedig akkor kényelmesebb és biztonságosabb volt. Amikor odaértem, mindent elmondtam. Ő beleegyezett; ahhoz azonban, hogy ott töltsem az éjszakát, engedélyt kellett kérni a rendőrségtől. Sokáig kellett ott várakoznom.

Innánál mindössze két napot töltöttem. Odaköltözött hozzá az anyja az elővárosból, ekkor már szűken voltunk, az anyja zsörtölődött, és én hazamentem Volkova Gyerevnyába.

A mi házunkból a lakók majdnem mind eltávoztak, az egyik evakuált, a másik a város központjába költözött. A házunk teteje leégett, s az első emeleten már senki sem lakott. Én a földszinten laktam. Ott még két család maradt. Én a gyermekeim miatt reszkettem, és úgy éltem ott, mint a halálraítélt. Minden bombázástól azt vártam, hogy elpusztulunk. Egyszer azonban bizottság szállt ki hozzánk a kerületi tanácstól, és felajánlotta, költözzünk egy másik kerületbe, azt mondták, hogy reggel villamoskocsikat állítanak oda, és valamennyiünket átszállítanak, akik Volkova Gyerevnyában lakunk. Bennünket a Vaszilij-szigetre vittek, ott aztán a kerületi tanácstól kaptam egy szobát – elég szűk volt, 8–9 négyzetméter – az 1. soron, a második emeleten, s ezután itt éltem a gyermekeimmel. Ez szeptember 20–23-án történt. Továbbra is légiriadók és légitámadások voltak, s én a gyermekeimmel a pincébe futkostam, ahol óvóhelyet rendeztek be. De azután abbahagytam az odajárkálást, mert meggyőződtem róla, hogy telitalálat esetén úgysem menekülünk meg. És azután a légiriadók többnyire este kezdődtek, 8–10 óra tájt, a gyerekek már aludtak, és nehéz volt felrázni őket. Tolik ruhástul aludt, akárcsak én is, sőt télikabátban, magas szárú cipőben. Nehéz volt talpra állítani. Egyszer ébresztgetni próbáltam, hogy szaladjunk gyorsan a pincébe. A gyerek éppen az előbb aludt el, nem akart felkelni, és könnyes szemmel

mondogatta: ‚Nem megyek, hadd öljenek meg álmomban, akkor nem fog fájni. Nem akarok, sehová sem akarok menni.' Elviselhetetlen volt ezt hallanom . . . Azóta nem jártam többé a pincébe.

. . . Már nem is emlékszem, mikor mosdattam meg a gyerekeket utoljára. A fürdők nagy megszakításokkal működtek. Meg a légiriadók miatt veszélyes volt odajárni. Elhatároztam, otthon mosdatom meg őket. Amikor Tolikot levetkőztettem, észrevettem, hogy egész testét pattanások borítják, és fel van kaparva. Rühös volt, akkor szedte fel, amikor hazulról távol volt. Elmentem a patikába. Rühkenőcs nem volt, és így kékítőt adtak. Mielőtt azonban bedörzsöltem volna, lehetőleg minél forróbb vízzel meg kellett mosdatnom. Egyszer, ilyen kezelés közben, éjszaka történt – a gyerek meztelenül állt a kis lavórban, és én olyan forró vízzel mosdattam, hogy a kezem is alig bírta. A gyerek kiabált. Hirtelen légiriadót rendeltek el. Azonnal szinte tüzes csóva röppent be a szobánk ablakán. Az ócska szőnyeg, amely az ablakot eltakarta, leesett. Az üveg pozdorjává tört. Mindez egyetlen pillanat alatt történt. Az utcáról pedig fülsiketítő robbanásokat hallottam. A gyerekek hangosan kiabálni kezdtek. Előbb Tolikot kaptam fel, amúgy meztelenül, vizesen, szinte kidobtam a folyosó padlójára, azután a kislányom után szaladtam. Valahol a folyosó sarkában magamhoz szorítottam őket. Arra gondoltam: mikor ér véget ez az egész? ‚Vadállatok, gazemberek' – szidtam a németeket.

Másnap reggel, amikor kenyérért mentem, észrevettem, hogy a szemközti ház fele romba dőlt, az épségben maradt túlsó közfalat pedig különböző tapéta borította: rózsaszínű, világoskék és zöld, virágos és csíkos. És ami furcsa volt – az egyik négyszögben nagy falióra lógott, és még járt."

Ligyija Georgijevna mégis minden este mosdatta és ke-

negette Tolikot, és meggyógyította, bár amikor elkövetkezett a mosdatás ideje, szörnyen idegeskedett . . .

Aránylag sok leningrádi fogott naplóíráshoz. Lehet, hogy a háború elején más, front melletti városokban is előfordult ilyesmi, nem tudjuk. Leningrádban azonban ez figyelemreméltó jelenség. A háború első napjaiban Faina Alekszandrovna Ruszova, a Szofja Perovszkaja Kórház dolgozója orvostanhallgató fiának egy mindenesfüzetet adott, és arra kérte, jegyezze fel, ami vele és a többiekkel történik. Jómaga is nekilátott a háborús napló írásának. Mindkét napló, az anyáé és a fiáé is megmaradt. Meglepően sok napló maradt épségben, bár ez persze csak a jelentéktelen része annak, ami volt.

Hány ilyen napló veszítette el mindinkább eredeti jellegét – hogy az események gondos, lelkiismeretes feljegyzését tartalmazta – abban a mértékben, ahogyan egyre közeledett a sötétség, az éhség, a hideg, a halál! Ez a látszólag könnyű foglalatosság – az írás – most elviselhetetlenül nehéz munkává, az emberi szellem hőstettévé vált. És hány ilyen feljegyzés szóródott szét a robbanások során, égett el a blokád alatti tüzekben, veszett el a háború után – az egyik közvetlenül Leningrádban, a másik pedig valahol a távoli evakuációban. Marina Alekszandrovna Tkacsova megőrizte egy blokádot átélt, ismeretlen asszony naplóját, amelyet a nagynénje kézzel lemásolt, és ő Jaroszlavlból elhozta Leningrádba. A végén ez az utóirat állt: „Ezeket a füzeteket Jaroszlavlban, egy hivatalban, az asztalfiókban találták. Az egyik tisztviselő megtalálta a fiókban, és fitymálva félredobta. Egy másik tisztviselőnő azonban magához vette, és miután az ebédszünetben sebtében átnézte, és észrevette, hogy ezt a naplót olyan asszony írta, aki Leningrádban élte át 1941 éhínséges telét, hazavitte. Otthon, olvasás közben rájött, hogy a napló szerzője – jó is-

merőseinek a rokona. Kérdezősködés során kiderült, hogy ebben a hivatalban annak idején az evakuáltak kórháza működött, s itt halt meg a napló szerzője."

Jura Rjabinkin naplója – egy megpörkölődött mindenesfüzet – szintén egy gondos ember, R. I. Trifonova ápolónő kezébe került, és megmaradt.

A naplóknak is megvoltak a maguk megmentői . . .

A blokád átélői közül egyesek akkor kezdtek naplót írni, mihelyt kiszabadultak a gyűrűből. Vagy pedig nem sokkal a háború után – „a friss nyomok alapján".

L. D. Baranova *Jegyzetek Leningrád blokádjáról* című gépírásos naplóján ez a megjegyzés olvasható: „Ezek a feljegyzések 1942–43-ban készültek, miután a blokádba zárt Leningrádból Moszkvába érkeztem, Nagyezsda Vasziljevna Rozanova-Verescsaginának, életre szóló hűséges barátnőmnek a sürgetésére."

T. V. Rjabinyina kis blokádnaplóját emlékezetből papírra vetett feljegyzéseiből egészítette ki, a kettőt szigorúan különválasztotta. Hogy pedig naplója miért lett túlságosan szűkszavú és hiányos, ennek okát is megmagyarázza:

„Most már sajnálom, hogy olyan kurtán írtam, ez azonban javarészt attól függött, hogy nem lehetett részletesen írni. Sok plakát és kiáltvány szólított bennünket éberségre, valamint az állhatatosságra, bátorságra, összeforrottságra. A falak mindenütt felhívásokkal, karikatúrákkal, plakátokkal voltak teleragasztva. Láthattuk rajtuk Kirill orosz trónörököst koronás majom alakjában, a rémhírkedvelő nyárspolgárt óriási fülekkel, a nehézségek előtt meg nem hajló, munkára serkentő munkást meg a termelésben a férfi helyettesítésére hivatott nőt – el sem lehet sorolni valamennyit. Temérdek röpcédulát ragasztottak ki a házakban, a kapualjakban, osztogattak szét a házkezelősége-

ken. Ezeket olvasták, figyelmesen olvasták, s ezek kétségtelenül nagy szerepet játszottak . . .

Az éberség, az óvatosság fontosságát pedig léptennyomon ismételgették előttünk. Az utcán a járőrök gyakran igazoltattak, személyazonossági igazolvány nélkül sehová sem lehetett menni, mivel bármely pillanatban megállíthatták az embert, és az igazolványát kérhették. Tilos volt megmutatni bármilyen ‚objektumhoz' – gyárhoz, hídhoz stb. – vezető utat, tilos volt a megrongálódott házakra, az áldozatok számára, a bombák becsapódásának helyeire vonatkozó értesüléseket meghallgatni vagy ilyeneket közölni, minthogy mindez tájékoztatást nyújtott az ellenségnek. Ha valaki megkérdezte: ‚hogyan jutok el ide meg ide?' – ez azt jelentette, hogy ‚nem tudom' választ kap, gyanakvó pillantással kísérve. Különösen óvatosak lettünk azután, hogy alig néhány lépésre tőlünk, rendőrkutyák segítségével elfogtak két diverzánst, akik egy zsúfolt hulladékanyag-tároló bódéban rejtőztek. Nekik köszönhettük az első bombát, amely szeptember 8-án a 4/3. számú házra esett, ők adtak jelzéseket azokkal a szép zöld rakétákkal, amelyekben – ostoba fejünkkel – a bombázás első éjszakáján gyönyörködtünk.* Vagy két hétig abban a bódéban húzták meg magukat, s ezalatt nemegyszer hullottak bombák a környékünkön. Nem láttam, amikor felfedezték őket, de láttam az őket kísérő tömeget. Holmi elsötétítetlen ablak fergeteges felháborodást és gyanakvást keltett."

És T. V. Rjabinyinának – már az ötvenes évek elején – emlékezetből kellett kiegészítenie feljegyzéseit.

A blokád más átélői is visszatértek akkori jegyzeteikhez.

*A rakétajelzőkről szóló történetek az azokra a napokra jellemző, néha erősen eltúlzott rémhírek voltak, és ez ilyen viszonyok között érthető is. Amikor megpróbáltuk tisztázni a részleteket, nemegyszer kiderült, hogy az eset nem igaz.

Faina Alekszandrovna Pruszova naplójának például van egy másodpéldánya: 1951-ben maga másolta le naplóját egyes papírszeletkékről egy vastag füzetbe. A másolatot „Gyimának" (az unokájának) készítette, igazi nagymamai buzgalommal: fényképeket, újságkivágásokat, Borisz fia blokádrajzainak fényképmásolatait stb. is mellékelte.

Olga Fjodorovna Bergholz levéltárában megmaradt egy vastag dosszié, amelyen ez a felirat állt: „Naplókivonatok". Írógéppel lemásolt részletek ezek a legkülönbözőbb emberek – tanárok, pártmunkások, tanácsi dolgozók, orvosok, sofőrök – blokádnaplóiból. Olga Fjodorovna *Nappali csillagok* című könyvéhez gyűjtötte az akkori évekből való eredeti okmányokat – a szolgáltatóosztagok jelentéseit, a Komszomol kerületi bizottságainak kimutatásait, újságkivágásokat –, kivonatokat készített egyes naplókból. Hogy maguk a naplók hol vannak – ezt nem tudni. Érdekes azonban, hogy a háború utáni első években milyen sok napló állt rendelkezésre. És harminc év múltán hozzánk is elég sok jutott el. Az az anyag, amelyet Olga Fjodorovna válogatott ki, valóban hatásos, és mi most idézünk ezekből a részletekből (Marija Fjodorovnának, Olga Bergholz nővérének engedélyével).

Részlet K. V. Polzikova-Rubecnek, a 239. számú középiskola tanulmányi vezetőjének naplójából.

„1941. XI. 11. Az óvóhelyek annyira a mindennapi élet szerves részévé válnak, hogy nélkülük sokan el sem tudnák képzelni a várost. A sorban állók között egy kis öregasszony mesélte: ‚a Fontankán szétbombáztak egy urasági kúriát, ott most nem lakott senki, és azelőtt sem voltak lakások. Csak az uraságék éltek ott, a grófék. Az én édesapám pedig főportásként szolgált náluk. A portáslakás rendes volt, világos. Ma is magam előtt látom: balra az istállók és a kocsiszín, jobbra a pince. De hogy az óvóhely hol volt, ez sehogy sem jut eszembe, hiszen kislány voltam

akkor.' A sorban állók egyöntetű hahotázása közepette ez az öregasszony sehogy sem fogta fel, hogy abban az időben sem bomba, sem óvóhely nem volt.

1942. II. 28. A legszebb és legszörnyűbb látványt szeretném feljegyezni, amelyben az egyik októberi estén volt részem. Lur-Muréknál vagyok. Felsüvít a sziréna, és Lur parancsoló hangon követeli, hogy menjünk le az óvóhelyre. Mur a törzsbe siet, Lur pedig ott marad velem. Azután kimegy az utcára, visszatér és közli: ‚gyújtóbombákat dobtak le a Népház környékén'. Egy óra múlva lefújják a légiriadót, és kimegyünk a rakpartra. Itt olyan világos van, hogy újságot lehet olvasni. A hullámvasút szinte ragyogó fehér villanyfénnyel van kivilágítva, helyenként ez a kivilágítás olyan élénk, hogy látszanak a színek, amelyeken valamikor a kis kocsik alásiklottak. A hullámvasút óriási sötétvörös tűztenger hátterén magaslik. A láng egyre szélesedik. Az óriási máglya fölött sötét füstfelhő lebegett. Néha látszik a tűzoltófecskendő vízsugara, de, úgy tűnik, hatástalan. A Néva mindenütt csillog, hol vérpiros tüzet, hol vakítóan éles, fehér lángot tükröz vissza. Az erőd és a Tomon-tőzsde épülete gyönyörű, olyan gyönyörű, amilyen egyetlen kivilágítás alkalmával sem volt. Mindhárom híd a legapróbb részletekig látszik. Felejthetetlen látvány a félelmetes szépsége miatt, éppenséggel félelmetes, a ‚félelem' szó időszerű alapjelentése miatt. Van benne valami, ami Brjullov ‚Pompeji pusztulása' című képére emlékeztet . . ."

De térjünk vissza G. A. Knyazev „kis köréhez". September 19-én ezt jegyzi naplójába:

„Nem értem, mi történik. 15-én az volt a benyomásom, hogy az ellenséget már a város utcáira várják. Éjszaka a levéltárba mentem, hogy osztozzam a sorsában. 16-án felháborodtam. Mindenki azt mondta, hogy az ellenséget elűzték, légierőnk utánpótlást kapott, a bekerítő gyűrűt kívülről feltörik . . . 18-án a város egyórás heves ágyúzása véget vetett az illúzióknak! . . .

1941. IX. 21. A kilencvenkettedik nap. Három hónapja tart a háború. Az utolsó, a 13. hét volt a legnehezebb nekünk, leningrádiaknak. Most visszaemlékszem egyes epizódokra, és ha nem vezettem volna naplót, akkor emlékezetből nem tudnám megállapítani, hogy mikor és pontosan mi történt. Vannak olyan mozzanatok, amelyek úgy az emlékezetembe vésődnek, mint az izzó vassal beütött bélyeg. Íme, néhány ilyen benyomásmozzanat. A Szenátus épületében kitört a tűz, a mi házunk fel-le ‚ugrálása' két bomba becsapódásakor, a tüzérségi lövedékek süvítése a levéltár fölött, a sötét Lenin-mellszobor a hivatali dolgozószobám alig megvilágított falának hátterén, amikor ott töltöttem az éjszakát... Sahmatova figyelmesen hallgatag, de belső erőt sugárzó tekintete, amikor egy lövedék közel, nagyon közel suhant el; a tengerészek, akik beszaladnak a kapualjakba, hogy tüzelőállásokat létesítsenek ott, és még sok egyéb. Mindezek a legutóbbi hét benyomásai. Sok van belőlük, és olyan furcsán helyezkednek el az agyamban – nem kronológiai, hanem valamilyen szeszélyes rendben.

Mi történik hát? Közülünk senki nem tud pontosan semmit. Az ellenség a kapu előtt áll. Valahol közel van. De hol? Az emberek értetlenül néznek egymásra, de ritkán tesz fel valaki kérdést. Az újságokban nagybetűs felhívások olvashatók: ‚Minden Leningrádhoz vezető utat meg kell erősíteni... Minden városkaput, utcát, teret és mellékutcát bástyává és eröddé kell változtatni, az ellenség számára bevehetetlenné kell tenni'... ‚Olyan erődöket építsünk, amelyeket az ellenség nem tud bevenni...' ‚A leningrádiak előtt egy feladat áll: megvédeni a várost, szétzúzni az ellenséget...' ‚El kell torlaszolni az ellenség elől a városba vezető valamennyi utat...' ‚Az ellenségre lépten-nyomon a halál várjon, haditechnikájára pedig a megsemmisülés.' Az újság tele van Lenin és mások művei-

ből vett idézetekkel, arról, hogyan kell polgárháborút vívni, barikádokat építeni . . .

A gyűrűt azonban csak kívülről lehet felnyitni, ha pedig ez nem történik meg, akkor nincs más választás, mint hogy szülővárosunk védelmében meghaljunk . . . Az Obuhov gyár öreg munkásai ezt bizonyítják: ‚Most csak egyetlen választásunk van: halál vagy győzelem, szabadság vagy rabság! Egyetlen lépést sem hátrálhatunk . . . Vagy győzelem, vagy halál!'

A halálmegvető, rettenthetetlen bátorságot hirdetik, könyörtelenül ostorozzák a gyávaságot, a kishitűséget. ‚Ezzel nem kerülhetjük el a halált. Az úgyis eljön, csakhogy az szégyenletes halál lesz, amelyet az őrkatonák és a hóhérok gúnyolódása és csúfolódása kísér . . .' Ezt az újságok Cluseret-nek, a kommün tábornokának tanácsaiból idézik . . .

Tehát a hősi halál apoteózisa – ez e napok jelszava. Ha nem győzünk, akkor meghalunk . . .

Nincs többé hová visszavonulni!

Érdekes beszélgetést közölnek a lapok egy matematikaprofesszorral, a valószínűségszámítás szakemberével. E szerint minden leningrádinak hárommilliomodnyi esélye van arra, hogy meghal vagy megsebesül. Ez teljesen jelentéktelen mennyiség, amelyet nyugodtan el lehet hanyagolni. Ugyanakkor azonban Leningrádban egyetlen elefánt volt, s éppen ez az egyetlen elefánt elpusztult a város bombázásakor! . . . Hát ennyit ér a valószínűségelmélet az 1 : 3 000 000-s és 1 : 1-es arányával . . .

Az újságokban egymást érik a németek gaztetteiről szóló hírek. Ha összegyűjtenénk és rendszereznénk valamennyit, akkor borzalmasabb regényt ki sem lehetne találni.

1941. IX. 22. A kilencvenharmadik nap. Kedves távoli barátom, kell-e tudnod, hogy most mit olvasok néha? . . .

Ha elveszítem M. F.-t, ha városomat szétrombolva és elpusztítva, a gondjaimra bízott levéltárat romba döntve fogom látni, akkor minek éljek? . . . De hogyan távozzam el az életből, ha nem ölnek meg? Kiderül, hogy ez a legkönnyebben felakasztás által lehetséges – nem szép, de biztos vég. Hát én most elővettem a lexikont, s ezt olvasom: ‚A felakasztásnál a test súlya által összehúzódó hurok rendszerint a pajzspolc fölé szorul, és elölről hátrafelé és két oldalról szorítva, a légcső elzárásával egyidejűleg összenyomja a nagy nyaki ereket és a bolygóideget. Ennek következtében egy szempillantás alatt vagy néhány másodperc múlva teljes eszméletlenség következik be, az agyi vérkeringés megszűnése miatt . . .' Ez a jövőre vonatkozik, egyelőre pedig sem a lélekjelenlétemet, sem a frisseségemet nem veszítem el. Teljes mértékben eleget teszek állampolgári kötelességemnek, felelős tisztségemben."

Jura Rjabinkinnak ezekben a napokban nem kevésbé izgalmas problémája támadt, amelyben mi, sajnos, nem tudunk teljesen eligazodni, s ő a naplójában sem meri bevallani. Ebben a problémában megint csak összekapcsolódik a gyermekiesség és a kamaszosság, a valódi és a hiábavaló. De éppen ebben nyilvánul meg ennek az egyáltalán nem mintaszerűen pozitív fiúnak a jelleme, ezé a fiúé, akinek megvannak a maga szenvedélyei, ábrándjai, hóbortjai, aki olykor túlságosan igényes, változékony, aggályoskodó, önérzetes. Sok minden változott, alakult a kiforratlan jellemben. Jura gyorsan fejlődött. Ha figyelmesen elolvasunk néhány naplójegyzetet, akkor észrevesszük, hogy a fejlődés nem az események révén történt, hanem elsősorban azért, mert Jura gondolkodott – azon is, ami körülötte történt, és azon is, ami saját magában ment végbe, figyelte önmagát, igényes volt önmagával szemben. Ebben a tekintetben figyelmet érdemel a látszólag jelentéktelen kártyázási história. Jura kisfiús lelkesedéssel játszik, ami-

kor hirtelen észreveszi, hogy fokozódik benne a játékszenvedély, szemügyre veszi az új, veszélyes érzést, felfedezi önmagában a játékost. És megtorpan. Kártya, háború, blokád, pénz – minden keserű hitelességgel sorakozik egymás mellett. A kamaszok csak ténferegnek az iskolában, nem tudták, mit kezdjenek magukkal. Tanítás nincs, ezek a Leningrád alatti csata válságos napjai voltak: 1941. szeptember 15., 16., 17., 18. Elesett Puskin város, a német csapatok a Pulkovói-hegyhez értek, a város sorsát néhány óra döntötte el, egyes századok, zászlóaljak, ütegek döntötték el... Egyikünk azonban a napokban történetesen végigjárta a visszavonulás egész útvonalát: Puskin feladása, hátrálás bombázás közepette – Susari, Pulkovo mellett – egészen Leningrádig, Szrednyaja Rogakáig... Akkor úgy látszott, az ellenség mindjárt betör a városba, és utcai harcok kezdődnek.

„Szeptember 15. Ma reggel elhatároztam: nem jelentkezem a tengerésziskola előkészítő osztályába. Nem is tudom, mennyire nehezemre esett ez a döntés. Még most is könnyes a szemem, de egyre csak húztam-halogattam. De most már vége. Különben nem is tudom. Hiszen micsoda csapás anyának! S mégis tudom, hogy döntésem helyes.

Amikor közöltem döntésemet anyával, ő az okokat kezdte kutatni. Én úgy határoztam, hogy kitérek a válasz elől. De nem sikerült. Akkor cselfogást eszeltem ki: azt mondtam, hogy nem tetszik az iskola. De neki mindjárt képtelen gyanúja támadt: nem attól félek-e, mondta, hogy a frontra küldenek, meg más efféle.

... Nagyon jól látom, hogy mi fenyeget. Túlságosan is jól. De azt is nagyon jól látom, hogy ezzel milyen bánatot okozok anyának. És nem tudok dönteni: feláldozzam-e magam az ő kedvéért, vagy kitartsak elhatározásom mellett. Két megoldás van, de egyet kell közülük választani.

Nehéz, fájdalmas dolog lemondani ábrándomról...

Mitévő legyek? Cinikusan fogom fel a dolgot, hátha lesz valami haszna.

A ‚háthá'-ra soha többé nem fogok számítani az életben. Egyszer már a ‚háthá'-ra bíztam magam. Ezt a naplót önmagamnak írom, itt mindenről beszélhetek – szóval egyszer tetves lettem. Akkor iskolába jártam. És osztályunkat orvosi vizsgálatra rendelték be – hogy vannak-e tetvesek. És én, az ostoba fejemmel, szintén elmentem. Abban reménykedtem, ‚hátha' az én tetveimet nem veszik észre. De megtalálták. Mennyire szégyelltem magamat. És mindez miért történt? Hát az ostoba elhatározásom miatt: ‚hátha'. Valahogy ki kellett volna bújnom a vizsgálat alól, meg kellett volna lógnom.

Most mitévő legyek? Mit csináljak? Álljak be egy gyárba? Vagy az iskolai tűzoltócsapatba? Vagy maradjak?

Kiderül, már háromféle megoldásom van. Úgy gondolom, önállóan átveszem majd a 9. osztály anyagát. Minden erőmet megfeszítem, és megtanulom. A háború után leteszem a vizsgákat, és a 10. osztályba kerülök. Így jobb lesz. Különben magam sem tudom. Ezt a háborút egyikünk sem éli túl. Ez még csak a kezdet, a java csak ezután jön. És ha a németek mérges gázokat meg baktériumokat is bevetnek? . . .

Nos hát, mindegy. Emberek milliárdjai éltek előttünk, és utánunk is fognak élni . . . Valakinek mégiscsak szerencsétlennek kell lennie az életben. Most még csak déli egy óra van.

Ma még egyszer elmentem anyához. Vele együtt jöttem haza. Éjszakára átmentünk a kazánfűtőhöz. Ma este két levél érkezett Tyinától. Azt írja, hogy a kiürítési állomásuk máshová költözik, ismeretlen irányba távozik.

Anya azt mondta, Leningrádra az a deszantalakulat zúdított ágyútüzet, amelyet tengerészeink most kivertek. Én azonban nem nagyon hiszem el ezt. Azt mondják, Pulko-

vo többször is gazdát cserélt, és most a németek vannak ott. Ligovót is elfoglalták. Az újságok adatai szerint elesett Kremencsug – következésképpen a németek kierőszakolták az átkelést a Dnyeper folyón. Jaj, de rosszul állunk! A kikötőből eljöttek néhányan a területi bizottsághoz, és elmondták, hogy a kikötő súlyos károkat szenvedett a német légierő támadásaitól.

Most Leningrád fölött, bárhová néz is az ember, mindenütt vadászrepülőgépek röpködnek. Annyian vannak, hogy egy nap alatt sem lehet összeszámolni őket.

A riadó mindig késik. Előbb hallani a légvédelmi ágyúk tüzelését, és csak egy-másfél perc múlva zúg fel a sziréna.

Nagyon rég nem voltam moziban. Persze meg kell nézni a ‚Filmtudósítás a frontról'-t meg valamilyen játékfilmet. Bánatomban megint írni kezdtem. Érdekes apróság: minél inkább leköt valami, annál kevesebbet írok a naplómba.

Szeptember 16. Ma szörnyű dolgot műveltem – elveszítettem 30!!! rubelt. 30!!! rubelt. Anya adta, napraforgóolajra (aprója nem volt) . . . Amúgy is kevés pénzünk maradt, én pedig ráadásul elveszítettem ekkora összeget.

Az időjárás is cserbenhagyott. Esik, borús az ég. Napközben már három riadó volt. Anyánál voltam a könyvtárban. Nagy a lótás-futás: megsemmisítik az iratokat. Mindent, ami csak van. Ráadásul anya meg is rémített: meghagyta, hogy nézzem meg és készítsem elő a gázálarcokat.

Most fél öt van. Megint hallatszik a becsapódó tüzérségi lövedékek robaja. V. Nyikitin szerint a németek Leningrádtól 15 kilométerre vannak. Én azt hiszem, közelebb.

Este Busujeva jött el anyához, Szosznovaja Poljanából. Mindenféle szörnyűségről mesélt. Volodarszkaját elfoglalták a németek. Jó hírek is vannak. Leningrád környékén

és Leningrádban körülbelül 200 000 katonát vontak össze, Amerikából és Angliából mintegy 1000 repülőgép érkezett. Most állandóan vadászgépek röpködnek a város fölött. Azt mondják, más frontokat védtelenül hagytak, és csapatokat vetettek át Leningrádhoz, még Szibériából is érkeznek csapatok. Leningrád a németek gyűrűjében van, a németeket pedig mi akarjuk bekeríteni. De rosszabb hírek is akadnak. Elesett Ligovo (12 kilométerre a várostól), az odavezető utakat mind ellepték a német harckocsik és csapatok. A németek nagyszámú alakulatot vetettek be Leningrád irányában. V.* megsebesült. Mindez azonban nem hivatalos.

Szeptember 17. Ma este fontos esemény történt. Lakásunkba beköltözik egy építési tröszt vezetője. Valamilyen I. meg a felesége, a Moszkvai kerületből. Ma átcipelték hozzánk a holmijait. Holnap valószínűleg ő is megjelenik. Anyának azt ígérték, hogy igénybe vehetjük az óvóhelyüket és az étkezdéjüket. Nem tudom, mi lesz ebből.

A Szovjet Tájékoztatási Iroda közleményében az állt, hogy a németek intenzív támadásra készülnek Leningrád ellen.

Szeptember 18. Ma Finkelstejnnél voltam. Megbeszéltem vele az iskolai ügyeletes szolgálatot. Holnap este 8-tól reggel 8-ig. Parancs jelent meg a 16 évesnél idősebb férfiak katonai kiképzéséről. Elsősorban azonban a 17 és 18 évesek jönnek számításba. Este újabb parancs jelent meg arról, hogy Leningrádban utcai harcok kezdődtek, és minden 16 évesnél idősebb férfinak és 18 évesnél idősebb nőnek a barikádokra kell mennie. No de ilyet.**

*Jura nyilván K. J. Vorosilovra gondol.

**Sem ilyen parancs, sem utcai harc természetesen nem volt Leningrádban.

A németek megint ágyútüzet zúdítottak a városra. A Nyevszkijt, a hidakat, a Frunze kerületet lőtték. Barikádokkal nem tarthatjuk magunkat. Elavultak. A modern háborúhoz légierő, harckocsik, ágyúk kellenek, de barikádok? Pfuj! . . .

A németek most bizonyára mérges gázt alkalmaznak. Leningrádban annyi ember és katona van, hogy ha a németek ebben a háborúban mérges gázt alkalmaznak, akkor csakis most. Két dolgot érhetnek el vele: Leningrádot elfoglalják, és ekkora hadsereget harcképtelenné tesznek. A németeknek pedig biztosan olyan mérgező anyagaik vannak, amelyek számunkra még ismeretlenek, és a mi gázálarcaink semmit sem érnek velük szemben. Hiszen hogyan is kezdődött a háború? Mennyi csapatot vontak össze a németek a határon . . . Nekünk pedig fogalmunk sem volt arról, hogy közel van a háború. A mérgekkel is ugyanígy lesz.

No jól van, könnyítettem a lelkemen ezekkel a sorokkal – elég volt."

Jura Rjabinkin ide-oda kapkod, mindent és mindenkit vádol, hiányzik belőle a cselekvés megnyugtató ereje, a felelősség. Nem tud mit kezdeni önmagával, nincs mire fordítania az energiáját. A leningrádi front sajátossága azokban a napokban sok kamasz, tanuló számára nem tette lehetővé, hogy bármivel segítsen a hadseregnek. Jura érzi a veszélyt, bár a közelgő baj részleteit és méreteit nem ismeri.

„Szeptember 22. A frontról érkező hírek nagyon rosszak. Kijev elesett. Ez azt jelenti, hogy a német terv egyharmadát végrehajtották. Hát lehetséges, hogy a németeket nem vetik vissza Leningrádtól? Mindenütt azt beszélik, hogy Leningrádot bekerítették a németek, a németeket pedig bekerítette a Kulik parancsnoksága alatt álló szibériai hadsereg. Az iskolában a fiúk tréfálkozva mondják:

‚Kulik szorongatja a németeket, a németek szorongatnak minket. Kulik végül annyira megszorongatja a németeket, hogy azok rémületükben betörnek Leningrádba.'

Egy zászlóaljra tíz puska jut a végén,
És mindegyik puskában csak egyetlen töltény . . .*

Azt mondják, ez a dal ma is igaz . . . Nem tudom, így van-e. Most már nem hiszek a kósza hírekben.

Szeptember 23. és 24. Ügyeletes szolgálatot teljesítettünk az iskolában. Különös esemény nem történt. Megtanultam durákozni. A német légierő különösen heves támadásokat nem intézett Leningrád ellen. Igaz ugyan, tegnap 13 légiriadó volt, de nem bombáztak. Csökkentették a hús- és még valamilyen fejadagot.

A tengerésziskolába orvosi vizsgálatra nem mentem el. Nem tudom, egyáltalán elmegyek-e. Ki tudja?

Szeptember 25. Ma végleg eldöntöttem, mit kell tennem. A tengerésziskolába nem megyek. Megkapom a személyi igazolványomat. Az iskolai tűzoltócsapatban maradok. Arra kérem anyát, az evakuálás során költözzünk a hátországba, hogy módom legyen tanulni. Egyelőre kijárok lövészárkot ásni. Egy év múlva pedig elvisznek a hadseregbe. Elesem – vagy nem. A háború után beiratkozom a hajóépítő főiskolára vagy a történelmi fakultásra. Mellesleg fizikai munkával annyit fogok keresni, amennyit csak tudok. Tehát vesszen a habozás politikája! Ma nyolcra megyek iskolába. Ha anya korábban jön haza, közlöm vele a döntésemet. Az összes többi megoldást átgondoltam és elvetettem.

Azonkívül elhatároztam, hogy holnaptól kezdve 2 vagy 1,5 rubelt költök magamra, az ennivalóra.

*A polgárháború idejéből való dal.

Döntésem – kemény csapás önmagam számára, de egyúttal megment egy másik, még keményebb csapástól. Ha pedig meghalok vagy rokkant leszek – akkor úgyis mindegy. Ha megrokkanok – akkor végzek önmagammal, de ha meghalok . . . az csak egyszer történik az emberrel. Jó, nagyon jó, hogy anyának itt van még Ira.

Így hát, mivel féltem a becsületemet kockára tenni, az életemet tettem kockára. Dagályos frázis, de igaz.

Szeptember 26. Új tényezők jelentek meg, amelyek befolyásolják döntésemet. Nem tudom, honnan vette anya, de azt mondja, hogy október 1-től a 16 éven felülieket munkaszolgálatra viszik. Amikor közöltem vele, hogy nem megyek a tengerésziskolába, valóságos jelenet játszódott le. Kért, könyörgött, hogy menjek mégis . . .

Jól van, egykutya . . . Beiratkozom a tengerésziskolába, hogy megnyugtassam anyát (egy napra), ő pedig, szegényke, nem is tudja, miféle megnyugtatás lesz ez. A hadijelentésekben nincs semmi különös. A kósza híreknek nem hiszek. Tegnap megint tüzérségi tűz alá vették a várost."

Jura talán egy orvosi vizsgálat miatt nem akart a tengerésziskolába menni? Attól félt, hogy alkalmatlannak minősítik? Szégyellte gyenge egészségi állapotát? Gyenge látását? Hiszen mindenki előtt titkolta a nyápicságát. Az ilyen, majdnem beteges hiúság vagy önérzet teljesen illik ennek a kamasz fiúnak a jelleméhez.

„Október 1. és 2. A legutóbbi napokban valahogy erősen megmutatkozott jellememben a makacsság és a büszkeség. Úgy vélem, a szüntelen izgalom az oka. Poltavát feladtuk, semmi más különös eseményről nem tudok. Befejeződött az Egyesült Államok, Anglia és a Szovjetunió konferenciája, amelyen arról esett szó, milyen segítséget nyújtanak a Szovjetuniónak Németország ellen.

Továbbra is ügyeletes szolgálatot teljesítek az iskolában. Ljovka Svang nemrég beállt a csapatunkba. Az 1-ről 2-ra

virradó éjszakán, a heves bombázás alatt Finkelstejnnel és Nyikityinnel az iskola padlásán voltam.

Tizenhat éves vagyok, de az egészségi állapotom olyan, mint egy hatvanéves öregemberé. Ej, bárcsak mielőbb eljönne a halál! Bár úgy történne, hogy anyát ne szomorítsa meg túlságosan!

Ördög tudja, miféle gondolatok jutnak az eszembe. Ezt a naplót lapozva valamikor majd megvetően mosolyodom el e sorok olvastán – én vagy valaki más (és még jó, ha nem lesz ennél rosszabb) –, most pedig nekem minden mindegy.

Kiskorom óta egyetlen ábrándom volt: hogy tengerész leszek. S ez az ábránd most szertefoszlik. Akkor hát miért éltem? Ha nem megyek a haditengerészeti iskolába, akkor beállok a népfelkelőkhöz vagy máshová, hogy legalább ne haszontalanul haljak meg. Ha meghalok, akkor legalább a haza védése közben.

Az volt a szándékom, hogy keveset írok, mégis sok lett belőle. Hát jól van.

Legalább az angolra emlékszem, ez is valami.

Anya még nem jött haza Irkával a munkahelyéről. Az óra negyed hatot mutat. Sakkozni és olvasni fogok, de talán ledőlök aludni. Aztán majd meglátom, mi lesz.

Anya pedig egyszer már nagyon érdekes dolgot mondott nekem: ‚Jura, tudd meg, ha beiratkozol a tengerésziskolába, hogyan lehet evakuálni a városból.' Nagyon érdekes.

Nyikityin tegnap este ezt kérdezte tőlem: ‚Jurka, nem megyünk a haditengerészeti iskolába?' Bizony, erről ábrándoztam, és ha valaki felhagy az ábrándjával – akkor eltemeti magát. Mitévő legyek? . . . Mi legyek? Hova menjek? . . ."

A háború századik napja

A háború századik napján, 1941. szeptember 29-én G. A. Knyazev mintegy újra szemügyre veszi a maga kis körét. Tollából gyakran hiányzanak a festői részletek, az azokban az években elhangzott, hiteles párbeszédek, az az életszerűség, amely a művészi tehetségű vagy legalább az újságírói gyakorlatban jártas emberek naplóit ékesíti. Knyazev nem hallja meg a körülötte levő emberek beszélgetéseiben a jellemző kifejezéseket, a háború találó szavait – erre pedig gyorsan és érzékenyen reagált a népi beszéd. Őt, a történészt elsősorban azok a tények, részletek érdekelték, amelyekben a háború alakulása, az emberek észjárása tükröződött vissza. Megemlíthetjük persze egyes orosz történészek – Kljucsevszkij és Szolovjov – írói tehetségét. Ezek a nagyszerű stiliszták munkáikban tehetséges művészként is bemutatkoznak. Ilyesmit követelni minden történésztől azonban igazságtalanság volna. Ám azok a részletes naplójegyzetek, amelyeket ez a tudós készített, azok a naplójegyzetek, amelyekből mintegy hiányzik az irodalmi érték, mégis jelentős, sőt néha unikális – történelmi – értékűek. Kiderül, hogy bármely gondolkodó, művelt embernek az átélt élményekről, mindarról szóló feljegyzései, amit látott, hallott, tudott – érdekesek, és a maga nemében egyedülállóak.

Így hát ez a háború századik napja.

„1941. IX. 29. Hétfő. A heves szeptemberi széllökések letépik a leveleket a fákról. A szél mindenfelé homokhullámokat sepert az aszfaltra. Az ég néha beborult, de ragyogó sugárözönnel tör elő olykor a nap, és élénk fénnyel világítja meg városunkat. A szörnyű megpróbáltatások napjaiban ez a város még azok számára is drágább, köze-

libb lett, akik hozzászoktak, és közömbösek voltak. Minden ház, utca, tér, köz – minden olyan drága, kedves, és annyira közvetlen veszélyben forog! Mindennap tüzek tombolnak, épületek dőlnek romba, emberek pusztulnak el . . . De járnak az utcán, dolgoznak az üzemekben, a hivatalokban. Megérkeznek munkahelyükre, és halkan közlik: ‚Nálunk meg kitört az összes ablak: egy robbanóbomba szétrombolta a szomszédos házat. Ismerősöknél kell aludnunk.' És senki sem tudja, mivel végződik a nap, például ez a mai ragyogó szeptemberi nap . . .

Este van. Már kétszer jöttek fel hozzánk Karpinszkijék lakásából, hogy figyelmeztessenek a légiriadóra. Másodszor azt közölték, hogy valahol hallották a bomba becsapódását. Én annyira elfáradtam napközben, hogy nem mentem le. M. F. pedig Zagoszkint olvassa. A legalkalmasabb olvasmány légiriadó idején! És a világtörténelmet olvasom, meg ezeket a sorokat írom. De nem titkolom, hogy amikor a padló alig észrevehetően remegni kezdett a lábam alatt, amikor a közelben repülőgépek szállnak el – önkéntelenül felfigyelek, fájdalmasan érzékelem ezeket az alig észrevehető lökéseket. Megerőltetem a fülem, nem tüzelnek-e a légvédelmi ágyúk a Néván álló tengeri hajókról. Nem, az ablaküvegek nem csörömpölnek, tehát az ellenséges repülőgépek még nem érték el azt a négyszöget, ahol mi lakunk. Mégis készenlétben vagyunk, én már sapkában, sárcipőben ülök, mellettem a felöltőm. Minden eshetőségre! . . . És nem az ebédlőben, hanem az előszobában ülünk, ahol nincsenek ablakok, csak ajtók vannak. Fölöttünk a padlás, mi a legfelső, a második emeleten lakunk, ha pedig a pincét is számítjuk, akkor a harmadikon. Ezért az ember néha önkéntelenül a mennyezetre néz.

Napközben ezek a légiriadók, ágyútüzek kevésbé feltűnőek. A hivatalban sem én, sem bárki más nem hagyja ott ilyenkor a munkahelyét. Még az óvóhelyre sem tudtam le-

kergetni azokat a munkatársaimat, akik nem voltak ügyeletesek azon a szerencsétlen napon, amikor Leningrádot messze hordó ágyúkból lőtték, és a Szenátus egy része már vakító lánggal égett. Este vagy éjjel pedig az ember nagyobb idegfeszültséggel éli át a bombázást és a lövöldözést. Tegnap, miután sokáig néztem a tüzek pírját, nem tudtam rászánni magam, hogy levetkőzve feküdjem le, és ruhástul aludtam; a ház bármilyen, mégoly gyenge megremegésére is abban a szempillantásban felriadtam.

Nyilván nagyon sokan élik át így Leningrádban ezeket a napokat és éjszakákat. Ma a hivatalban I. L. elmondta, hogy a tegnapi becsapódások után csak nagy nehezen vett erőt magán, hogy ne füleljen a csendre, és aludni tudjon. Sok ember óvóhelyen tölti az éjszakát, vagy minden légiriadóra odarohan. Ez már sajátságos pszichózis. Egyesek azonban állhatatosságot, szívósságot tanúsítanak; a fatalisták, a hívők és egyszerűen a mindennel szemben közömbös vagy természetüknél fogva nagyon nyugodt vagy pedig – éppen ellenkezőleg – igen fáradt emberek. Tegnap a riadó alatt, amikor a rakparton álltunk, az Izsák-székesegyházzal szemben, az egyik ház kapualjában, egy fiatal lány a rendőr felszólítására sem akart bejönni az utcáról. ‚Nekem mindegy, életben maradok-e vagy meghalok – mondta dühösen. – Meguntam az egészet, torkig vagyok vele.' Eközben egy szállítóautó haladt el, koporsót vitt, körülötte ültek a gyászolók, koszorúkkal. ‚Szerencsés ember' – mondta a lány. Én nem álltam meg, hogy meg ne kérdezzem: miért ennyire csüggedt, miért van ilyen levert hangulatban? ‚Két hozzátartozómat már elveszítettem, a harmadikat pedig semmiképp sem tudom megtalálni: sebesülten hozták Leningrádba, de hogy hol helyezték el, azt nem tudom' – felelte a lány hadarva. Tovább nem faggattam, meg a légiriadó is véget ért. Valamennyien ki-

szaladtak a kapualjak alól, a fedezékekből, és gyorsan a síneken álló villamosok felé indultak.

Másoknak nagyobb akaratereje van, mint ennek a lánynak, de érződik a szörnyű fáradtság, a roppant idegfeszültség . . . ‚Meddig tart ez még? – kérdezgette tőlem Petrova, egy fiatal anya, akit elbocsátottak tőlünk. – És mi lesz ezután? Bementem egy étkezdébe, azután egy másikba, végül az egyikben sorszámot kaptam, a hétszázegynehányadik volt. Azt mondták, estefelé talán sikerül megebédelnem . . . Még jó, hogy a gyerekem nem éhezik. A férjemtől nemrég ötszáz rubelt kaptam, de a pénz otthon hever, semmit sem tudok venni rajta. Hogyan éljünk ezután? Azt mondják, Kronstadtot szétbombázták' – tette hozzá. Mindezt nyugodtan, izgalom nélkül mondta. Bezzeg A. C.-ra még ránézni is rossz: arca halálsápadt, elgyötört. Ma tudta meg, hogy az anyák evakuálása, amelyet elhalasztottak, újra folytatódik, és a bizonytalanság megpróbáltatásai miatt megint rémület sugárzott a szeméből. Itt, Leningrádban nehéz az élet, de legalább munka van, és az akadémiai étkezde, ahová a két gyermekét ebédelni viszi. Ott pedig teljes bizonytalanság vár rá, meg a szívet szorító félelem a gyermekek és saját sorsa miatt.

Mindkét asszonyt igyekeztem megnyugtatni, hogy helyzetünk nem reménytelen. Csak akaraterő szükséges, hogy az ember ne engedje át magát a csüggedésnek, a fejvesztettségnek. Be kell vallanom, figyelmetlenül hallgatták a szavaimat, vagy pontosabban mondva, puszta udvariasságból hallgatták . . .

Mindenkinek egyetlen makacs és gyötrő kérdése van: sokáig tart-e még ez a helyzet? Közeledik a tél. Valamennyi megpróbáltatást és nélkülözést akkor még a hideg is tetézi. Sok, még erős idegű emberben is önkéntelenül felvetődik a kérdés: kibírjuk-e?

A leningrádi nők erre a kérdésre így válaszolnak: kibírjuk!

Tegnap összvárosi nőgyűlés volt. Színésznők, írónők, munkásnők szólaltak fel. Valamennyien egyöntetűen Leningrád védelmére hívtak fel mindenkit, és állhatatosságukról, segítségükről biztosították a védőket. Az egész gyűlés állva tapsolt meg egy lányt, egy önkéntescsapat fiatal tagját, aki 29 sebesült katonát hozott ki harc közben az előretolt állásokból. Ezalatt kétszer is megsebesült . . . Ez aztán igazi szent hősiesség!

Szándékosan jegyeztem fel ilyen részletesen a magam kis körében szerzett benyomásaimat. Akárcsak egész életünk, az ostromlott városban folyó élet is tele van ellentmondással. Nem lesz igazuk azoknak, akik csak fáradtságról, levertségről fognak beszélni; az az állítás is helytelen, amely szerint a leningrádiak körében csak hősiességet lehetett tapasztalni. Ellentmondással teli élet volt ez. És én ennek egy kis darabkáját próbáltam megörökíteni ezeken az oldalakon.

1941. X. 5. A százhatodik nap. Benézett hozzánk Valja, az a kislány, akit mi akartunk felnevelni. Házukat félig romba döntötte a robbanás okozta légnyomás. A kislány a Gyegtyarnaján lakik. Az összes bútoruk ripityára tört, az ajtók kiszakadtak, ablakok nincsenek, nemcsak az üvegek hiányoznak. Ez a pusztítás akkor történt, amikor ő az anyjával lövészárok-ásási munkán volt (az anyja magával vitte, minthogy nem tudta kire hagyni). Ezért maradtak életben. Most javarészt az óvóhelyen laknak. Ennivalójuk nincs, anyja nem dolgozik, eltartott családtagnak járó élelmiszerjegye van, vagyis igen szűkös. Valja ijedt szemmel néz és hallgatózik: ‚Úgy rémlik, légiriadót fújnak. Lemegyek az udvarba, az óvóhelyükre, ott maradok egy ideig.' Aztán kiderül, hogy nincs is légiriadó. A kislány mégis valósággal tűkön ült. Pénzt adtunk neki, meg ennivalót, amennyit tudtunk . . . Szegény, szerencsétlen gyermek! . . . Miért kell ennyit szenvednie?

1941. X. 6., 7., 8. A százhetedik, százkilencedik nap. Három nagyon nyugtalan, illetve riasztó, idegfeszültséggel teli nap telt el. Semmi különös nem történt, mindig ugyanaz, csak kissé másként éljük át. Mi a leghétköznapibb emberek vagyunk, semmi különös nincs bennünk, én egyszerűen semmilyen hősi tettet nem tudok feljegyezni. Csupán egy figyelemreméltó dolog van: hogy mi állandóan dolgozunk, még a légiriadók alatt sem szakad félbe a munka a hivatalunkban. Ez hát minden, amit a mi ‚hősiességünk'-höz lehet sorolni. Ez voltaképp nem is kevés amellett, amit jelenleg a leningrádiaknak át kell élniük . . . Meg kell hagyni: munkatársaim egészen jól dolgoznak, a légiriadók, a hideg, a hiányos táplálkozás, az étkezdei viszontagságok, a félig álmatlanul töltött éjszakák ellenére. Egyesek ablaktalan szobában laknak, mások kénytelenek voltak ismerősökhöz költözni. Nagyszerű kitartással dolgozik Sahmatova, jól megállja a helyét Krutyikova . . . Cvetkova alig vonszolja a lábát: éhes, és kialvatlanságtól szenved . . . Általában elégedett vagyok a kollektívámmal. Nemcsak dolgoznak, hanem felváltva még esti és éjszakai őrszolgálatot is teljesítenek: a légiriadók és a tüzérségi tűz idején ott maradnak őrhelyükön.

. . . A napokban lőgyakorlaton vesznek majd részt az egyetem melletti céllövöldében. Sztulov rövidlátó, messzire nem lát, Modzalevszkij szintén . . . Két levéltári ‚harcos', aki arra készül, hogy végső tartalék legyen. A levéltár azonban igazi, teljes értékű katonát is adott, aki politikailag is képzett és széles látókörű: A. M. Csernyikovot. Egy önkéntest is adott, aki a tűzvonalban küzd, P. N. Korjavovot, egy szerény és becsületes párttagot. A levéltár moszkvai tagozatából önként ment a frontra Getman. Így fest levéltárunk polgári és katonai aktívája.

1941. X. 9. A száztizedik nap . . . K. F. Ogorodnyikov professzor, vöröskatona beszélt a rádióban. A fizika–

matematika tudományok doktora, 19 éven át a csillagos ég szerkezetének kérdéseit tanulmányozta a laboratóriumokban, az égitesteket figyelve távcsövön. Most a Vörös Hadseregben önkéntes, megtanult puskával lőni, kézigránátot dobni. Azt mondta: ‚Sok tanítványom, sok barátom és ismerősöm van. Azt akarom, hogy tudják: professzoruk és kollégájuk, Ogorodnyikov vöröskatona állhatatosan és bátran fog harcolni az ellenséggel, mint szovjet katonához illik.'

A professzor azután angol nyelven szólt Nagy-Britanniában élő kollégáihoz. Üdvözletét tolmácsolta Sir Spencer Jones királyi csillagásznak és Smart professzornak, akikhez sok éven át a csillagászat terén végzett közös munka fűzte.

1941. X. 10. A száztizenegyedik nap. Egész este a Tudományos Akadémia történetén dolgozom. Most körülbelül éjjel 12 óra van. Harmadszor keres fel bennünket Nehoroseva egyetemi hallgatónő, hogy beszámoljon a légiriadókról. Én felöltőben ülök az előszobában. Hideg van. Fülelni kezdünk. Nagy ritkán a légvédelmi ágyúk tüzelése hallatszik. Félretettem a cédulákat, amelyekre adatokat írtam ki a Tudományos Akadémia történetéről. Önkéntelenül az ágyúk robajára fülelek, s egy papírlapot veszek elő, hogy feljegyezzem a nap benyomásait."

G. A. Knyazev keserű napokat élt át. Úgy rémlett neki, hogy a háború tüzében a gyűlölet elhamvasztott az emberekben mindenféle emberiességet, csupán a német megszállók megsemmisítése lett a humanitás. Az emberiesség kiveszett a világból, így panaszkodott . . . Azokban a napokban ő még nem tudott Majdanekről, Auschwitzról, Buchenwaldról, azokról a kemencékről, amelyekben élő embereket égettek el, a gázkamrákról, a vesztőhelyekről, a nemzetiszocializmus teoretikusai számára nemkívánatos

népek kiirtásának gondosan kidolgozott technikájáról. A Németországgal való háború úgy kezdődött számukra, mint a háború a hódítók, a megszállók, az agresszorok ellen. De fokozatosan egyre több ember előtt tárultak fel ennek a háborúnak más oldalai is: hogy meg kell semmisíteni az egész emberiséget pusztulással fenyegető barna pestist. A gyűlölet a fasisztákkal szemben és az emberi szeretet nem azonnal, nem egykönnyen kapcsolódott össze a lelkünkben.

A fasizmus megsemmisítése egyúttal a felebaráti szeretet, a humanizmus parancsa volt, és mindaz, amire az öreg romantikus történész vágyakozott. De ki-ki a maga útján jutott el ehhez. Ezen a napon Olga Bergholz ezt írta:

Mindaz, mi él benned lobogva,
rémmel és szépséggel teli –,
legyen vas, tűz a támadóra . . .!
Véres gátat így vess neki!*

Az Ermitázsban pedig a Nizami születésének 800. évfordulója alkalmából rendezendő ünnepi ülés számára készítettek elő egy alkalmas helyiséget.

„1941. X. 16. A száztizenhetedik nap. Megint súlyos hírek érkeznek a vjazmai és a kalinyini frontszakaszról. Az ellenséges csapatok nyilvánvalóan végleg és számunkra katasztrofális módon áttörték Moszkva előtt ellenállási vonalunkat . . . Aggodalom fogott el valamennyiünket. A haza halálos veszélyben van . . .

1941. X. 20. A százhuszonegyedik nap. Reggel 6 órakor megszólalt a rádió. Moszkvában ostromállapotot rendeltek el. Minden rendbontót vagy provokációs rémhír-

*Lothár László fordítása.

terjesztőt a helyszínen agyonlőnek. A Moszkvához vezető megközelítő útvonalakon levő Malij Jaroszlavec többször is gazdát cserél. 1812-ben ez a sokat szenvedett város több mint tízszer került felváltva az oroszok és a franciák kezére! . . . A moszkvai fronton nyilván katasztrofálisan rosszabbodott a helyzet.

1941. X. 21. A százhuszonkettedik nap. Leningrád élelmezési helyzete romlik. Október második tíz napjában az eltartott személyek a 200 grammos kenyéradag mellett 100 gramm húst, 200 gramm kását, 100 gramm halfélét, 50 gramm cukrot, 100 gramm cukorkát, 100 gramm növényolajat kaptak; az alkalmazottak és a gyermekek valamivel többet; a munkások pedig kétszer annyit, mint az alkalmazottak. Pénzen semmit sem lehet venni, és ezért nincs is értéke. Azok, akiknek sok pénzük van, nem tudják, mit kezdjenek vele, és vagy mindenféle kacatot vásárolnak (drága parfümöt stb.), vagy (a gyakorlatiasabb észjárásúak) felvásárolják az üzletekben a maradék textilárut, hogy elcseréljék, amikor a pénz teljesen elveszíti majd az értékét. A leningrádiakra váró valamennyi megpróbáltatás közül a legszörnyűbb alighanem az éhség. Az éhség és a bombázás! Már csak a kolera vagy a pestis hiányzana, vagy egyszerűen az éhségtífusz. Az embernek hozzá kell szoktatnia önmagát ahhoz, hogy nyíltan szembenézzen az eseményekkel, és minél kevesebbet gondoljon a jövőre. Amikor majd eljön ez a jövő, akkor kell tudatosítani! . . . Ma benézett hozzánk Filimonov, az ezermester. ‚Nehéz dolgozni – mondja –, legyengültem, nincs elég ennivaló. Az akadémiai étkezdében már második napja leves helyett vízben főtt rozsliszt-makarónit adnak.'

1941. X. 22. A százhuszonharmadik nap. Éjszaka van, pontosabban reggel, hamarosan felkel a nap . . . Mi, leningrádiak a magunk bajáról megfeledkezünk, most minden gondolatunk Moszkva, szovjet hazánk szíve felé for-

dul. Hogyan történhetett, hogy az ellenség felmorzsolta hadseregeinket, és egészen az ország létfontosságú központjaiig sikerült beszivárognia? Az ellenség, amely modern, tökéletes haditechnikával és a tudomány minden vívmányával van felszerelve, a maga erőszakos hódítóhoz illő, rabló tervei szolgálatában rombolásra, megsemmisítésre használta mindezt. Az útjába eső valamennyi kulturális értéket megsemmisíti, mint a vad barbár, holmi vandál, hun – csakhogy ez százszor szörnyűbb. Azoknak sem tudományuk, sem technikájuk nem volt. Amazok csak két lábon járó vadállatok voltak. A német megszállók viszont két lábon közlekedő, művelt vadállatok . . .

Hitler most minden erejét Moszkva előtt vonta össze, és tartalékait is harcba vetette. Lehet-e nyugodtan aludni ilyen éjszakákon, amikor a világtörténelem legvéresebb csatája folyik Moszkváért, hazánk területi épségéért és puszta létéért!

Azt mondják, Hitler beszédében azzal fenyegetőzött, hogy letörli a Föld színéről Moszkvát, a ‚vörös fertő' forrását. Ez négy hónappal ezelőtt történt, és szörnyen elbizakodottan, ostobán hangzott . . . És most ezekben a borús októberi napokban hadserege Moszkva előtt áll!

1941. X. 21. A százhuszonkettedik nap . . . Kiderült, hogy az a bomba, amelyet a minap ezek a dögkeselyűk este 5 és 6 óra között dobtak le, és a Mojkába esett, rendkívüli erejű volt. Kétségtelenül a Fővezérkar épületének szánták. Annak a háznak a közelében csapódott be, amelyikben Puskin utolsó lakása volt . . .

1941. X. 23. A százhuszonnegyedik nap. Borús az idő, esik. És az emberek örülnek, ahogyan nem örültek a napsütésnek, a melegnek: ‚Ma repülésre alkalmatlan az időjárás, nem fognak bombázni.'

Hivatalomban, a levéltárban, az éhség kissé szétzilálta a munkát. Különösen I. L. mondott csődöt, igaz ugyan,

hogy ő nagyon beteg. A 12-es szobában ül, a mellékhelyiség közelében, ahol rezsót is felszereltek, és cigarettázik, szüntelenül cigarettázik. Meg köhög.

A levéltárban télen csak egy szobát fognak fűteni . . . Ma alig bírtam ki a munkaidő végéig a 2 fokos hőmérséklet mellett.

J. T. amúgy is idegbeteg anyja nem viselte el a mostani megpróbáltatásokat, és ideges gyanakvási rohamában meg akarja fojtani a lányát. J. T. kénytelen a munkahelyén vagy ismerősöknél aludni.

Ma reggel frissen felásott ágyás mellett haladtam el, ahová virágokat ültetnek majd, és megint elérzékenyültem . . . Az élőket az élő élet élteti!

Andrejevvel azt terveztem, hogy decemberben Bering-emlékülést tartunk . . ."

Vége a gyermekkornak

Aki Jura Rjabinkinnak ugyanezekre a napokra vonatkozó feljegyzéseit elolvassa, mintha más világba kerülne. Különben miért „mintha", ez valóban másféle világ volt – az ifjúság világa. A tragikus események nem olthatták ki a fiatalság túláradó életszeretetét, hitét, vidámságát. Kártya, játék, versengések, gúnyolódás, ábrándozás, félelem – minden egybeforrott, háborgott, ide-oda vetette ezeket a gyerekeket, akik csak most serdültek ifjúvá.

De már meg lehet különböztetni bizonyos jellemvonásokat, a sors, mint valamikor mondták, már az ajtón kopogtat. Ó, milyen egyszerűen és könnyen begyógyulnak ebben a korban a sebek, milyen nyomtalanul szertefoszlik a nemrég érzett félelem a tengerésziskolához szükséges orvosi vizsgálat miatt. És Jura ebben az időben állandóan igényesen, szigorúan tovább figyeli önmagát, ítéletet mond saját magáról. Talán éppen ez a vonás, éppen ez a tulajdonság hozza közel egymáshoz G. A. Knyazevet és Jura Rjabinkint.

Jura régi értelmiségi családból származott, mindenesetre anyja, Antonyina Mihajlovna* részéről. Az ő apja – Jura nagyapja – a forradalom előtt elvégezte a tüzériskolát, tiszt lett, 1917 után a Vörös Hadseregben szolgált, az északnyugati tüzérségi bázis helyettes parancsnoka volt. Anyja gimnáziumot végzett, jól tudott franciául, németül, lengyelül, gazdag – orosz és idegen nyelvű – házikönyvtáruk volt. Minderről később szereztünk tudomást. A családi levéltár maradványai között épségben megtaláltuk a

*Jura anyjának neve az okmányok szerint Antonyina Mihajlovna volt, de a mindennapi életben Nyina Mihajlovnának nevezték.

nagyapa és a dédapa – ő is katona volt – fényképeit, a nagyapa pompás rajzait . . .

„1941. október 3. Ez rendkívül izgalmas nap volt számomra. Reggel 8-tól este 7-ig az iskolában voltam – huszonegyeztem. 10 kopejkát veszítettem. De ez még semmi! Megebédeltem – malacsültet ettem lencsével meg kocsonyát. Visszamentem a tanáriba – s megint leültem huszonegyezni. Én, Brony, Finkelstejn, Lopatyin és még egy fiú, a mások csoportból. Eleinte rendesen játszottunk – és a pénzemnél maradtam. De aztán rám került a sor, én adtam a bankot. Egy rubelt tettem a bankba. Előttem mindenki ennyit tett. Adom a bankot. És, szinte bosszantásomra, mindenki passzol. Szerencsém van, a bank egyre növekszik . . . 2 rubel, 4 rubel . . . 8 rubel . . . 16 rubel! . . . Kopogok. A második osztás folyik. 32 rubel!!! A játékosokat elfogja a szenvedély, mindenki mohón bámul a lapjaira . . . 64 rubel!!! A fiúk közösen játszanak, és megint passzolnak. Nekik kilencesük van – nekem ászom!!! A bankban pedig 128 rubel!!! Hihetetlen játékszenvedély fog el . . . És lám . . . A fiúk megint passzolnak. Brony is, letakarja a lapjait. Én felütöm a kártyámat – dáma . . . Brony óvatosan felfedi a lapját – dáma!!! Beseprem a bankot – 254 rubelt!!!

Nem tudom, mi történt velem, úgy ültem ott, mint akit főbe kólintottak. Micsoda nyereség! Megint játszani kezdtem . . . Játszom . . . – és megint néhányszor egymás után felrobbantom a bankot – összesen körülbelül 400 rubelem van (készpénben 73). Roppant szomorúság vett erőt rajtam . . . Mit kezdjek ezzel a pénzzel? Fogtam magam, és visszaadtam a fiúknak. Lopatyin azonban akkorra már elment. Brony valamit dünnyögött válaszul. Így most körülbelül 40 rubel van a kezemben, Brony 130-cal, Finkelstejn 100-zal, Lopatyin és a másik fiú 40–40-nel tartozik. Per-

sze egyiküktől sem fogadom el a pénzt . . . Milyen izgalom! Amikor először a bank (. . .)-ig növekedett, én egyszerűen ezt akartam mondani: ‚Fiúk, nem kártyázom tovább, ti se játsszatok . . .' De valahogyan gyerekesen, esetlenül hangzott volna. És amikor nyertem, furcsamód nem örömet éreztem, hanem valami tehetetlen csodálkozást, valahogy kővé meredtem, és azután sokáig minden percben idegesen felnevettem. Bizony igaz a közmondás: ‚A pénz nem boldogít!' Most is így van. A pénzt otthon eldugtam egy régi bonbonosdobozba, amely a polcos állványon, a kartondobozban van. De hát mi történik velem? Csak nem őrülök meg?

Október 4. Még mindig nem tudok magamhoz térni a nyereségtől. Tulajdonképpen nem magától a nyereségtől, hanem a nyereség tudatától. A fiúktól természetesen nem kértem el a pénzt.

Anya 5-én szombati önkéntes munkára megy. Irát is magával viszi.

Mindezt 5-én reggel írom. Most elmesélem, hogy mi történt ma éjjel. Ezen az éjszakán körülbelül nyolc légiriadó volt. Félelmetesek voltak. Néha olyan erősen fütyült a bomba, hogy arra gondoltam, az iskolába csap be. Pontosan éjjel egy órakor felváltottam Finkelstejnt a figyelőállásban. Éppen riadómentes időszak volt. Az első félóra nyugodtan telt el. Aztán hirtelen fütyülés hasított belé a csöndbe, majd még egy . . . Felvillanás, robaj – felvillanás, robaj. Leugrottam az asztalról, amelyen ültem, és a figyelőállásból félénken néztem ki az ablakon. Vagy tíz gyújtóbomba füstölt az iskolaudvaron és a szomszéd házakon. Azonnal három helyre telefonáltam . . . De aztán kiderült, hogy kissé tévedtem – az egyik bomba az iskola fala mellett, ahol a harmadik őrhely van, az udvarba esett. Persze valamennyit gyorsan eloltották. A németek még néhány repeszbombát dobtak le, és csak ezután hasított belé a le-

vegőbe a sziréna panaszos vijjogása. Az én őrhelyemen nyugodt volt a helyzet. De ettől kezdve különleges légiriadók voltak. A légvédelmi ágyúk hallgattak. És csak távoli repülőgépzúgás hallatszott, hol erősödött, hol gyengült, néha pedig öblösen visszhangzó fütyülés – azután sivítás és a robbanás döreje. Ez az éjszaka roppantul felizgatott. Egész éjjel nem aludtam. Bizony, hát ilyen éjszakák köszöntöttek Leningrádra. David azt mondta, ő is hallotta valahol, hogy Kulik elfoglalta Pszkovot és Sztaraja Ruszszát . . .

Október 5. és 6. Ez a két nap az állandó légiriadók miatti izgalom közepette telt el. Ma, jobban mondva most – október 6-a, este 9 óra van. Légiriadó. Én meg Anfisza Nyikolajevna (a hozzájuk beköltöztetett I. felesége – A. A., D. G.) a lakásban vagyunk. Anya Irával elment. Levelet kaptunk Tyinától. Október 2-án kutya baja sem volt. Azt írja, hogy bombáznak náluk. Persze csak célozgat rá. Aggódik miattunk. Az iskolában megkezdődött a tanítás a 10. osztályosok számára. Megkértem Nyina Nyikolajevnát, adjon nekem valamilyen matematikai feladatot. Adott is. Nyikityint már felvették a tengerésziskolába, és be is iratkozott.

Október 8. Orvosi vizsgálaton voltam. Kiderült, helyesen cselekedtem. A szemem miatt nem feleltem meg. A bal szemem 20 százalékos, a jobb 40 százalékos. Nekem nem fontos, anya ragaszkodik hozzá, hogy azonnal kezeltessem. Bizonyára szemüveget kell viselnem. Vologyka Nyikityin utánam ment orvosi vizsgálatra. Őt biztosan felveszik. A legfontosabb azonban az, hogy a sebésznél, a fülorvosnál megfeleltem. A frontokon a helyzet az én számomra ködös. Ma Vologyka Smajlovval álmodtam. Merre is lehet most?

Anya megtiltotta, hogy olvassak. Hogy ne rontsam a szememet. Mindezt ma, X. 9-én írom. Ha tegnap írtam

volna, akkor 2–3 oldalt is teleírok, de ma nem lehet. Ma ügyeletes leszek.

Október 9. A mai ügyelet a többihez képest a legjobb volt. Nagyon vidám volt a hangulat. Ebédig még csak hagyján, de ebéd után igencsak belemelegedtünk . . . Azzal kezdődött, hogy Nyina Nyikolajevna megtiltotta, hogy pénzben játsszunk. Így hát kiszámolósdit kezdtünk játszani. Alka lett a szamár. Azt a büntetést szabták rá, hogy az utcán menjen oda az első járókelőhöz, és mondja a szemébe: ‚szamár vagyok'. Lett is kacagás! Aztán zálogosdit játszottunk. Lopatyin négykézláb mászott fel egy emeletet a csigalépcsőn, Finkelstejn Bronyt cipelte a hátán, nekem pedig meg kellett fognom egy macskát és beengednem az ügyeletes tanári szobába, majd csókolóznom kellett Elával. Az elsőt teljesítettem, de a másodikat megtagadtam. Most már sajnálom, mert ezért a visszautasításért vizet öntöttek a nyakamba (a felső ingemre folyt). Általában fergeteges vidámság volt. A vége felé megfogtunk egy kandúrt, és ráakasztottunk egy cédulát: ‚Vacsora, avagy halál a macskára' – ezt írtuk rá, aztán elengedtük. A kandúr az ebédlőbe szaladt. Hogy mi lett vele – magam sem tudom. A vége felé orosz zeneszerzők műveiből rendezett hangversenyt hallgattunk a rádióban.

Most fél nyolc van. Légiriadót rendeltek el. Az ég majdnem felhőtlen. A hivatalos hadijelentés szerint Orel elesett, és a németek Vjazma és más városok irányában támadnak. Az a hír járja, hogy a németeket legalább 60 kilométerre szorították vissza Leningrádtól. A 7., 8. és 9. osztályban X. 25-én kezdődik a tanítás.

Jelenleg légiriadó van.

Október 11. és 12. Semmi különös nem történt.

Nálunk az iskolában a következő a vélemény: a németek elhatározták, hogy télig befejezik a háborút, és hatalmas támadást indítottak Moszkva ellen. Finkelstejn sze-

rint Nyikityint nem vette fel a vizsgabizottság. Az ő apja egyébként olyan beosztásban van, hogy ő úgyis bejut a tengerésziskolába.

Miért, miért nem, nagyon gyakran jut az eszembe Vologyka és Misa. Hej, barátaim, barátaim! Váltig átkoztam magamat, hogy így búcsúztam el Vologykától. Ha vissza lehetne hozni az időt! A régi szép időt!

Igor (Anfisza Nyikolajevna testvére – A. A., D. G.) azt ígérte, hogy szerez nekünk egy 1. kategóriájú élelmiszerjegyet. Nem tudom, sikerül-e ez a dolog.

Bárcsak mielőbb elkezdődne a tanítás! Unatkozom.

Ma huszonegyest játszottam az iskolában. Finkelstejn 121 rubellel adósom maradt (tőle úgysem fogadok el pénzt). A fiúk azt mondják, hogy átkozott szerencsém van a kártyában. Akinek a kártyában szerencséje van – annak a szerelemben nincs. Valóban így lesz? Inkább fordítva volna.

Amikor felrobbantom a bankot, vagy én adom a bankot, és szerencsém van, és nagy összeget csikarok ki társaimtól, arcomon folyton valami kaján mosoly jelenik meg; állandóan harcolok ellene, hébe-hóba mégis átsuhan az arcomon. Ez visszataszító jellemvonás.

Október 13. A nap nyugodtan telt el. Az éjszaka viszont mozgalmas volt. Este nagyon érdekes dolgot hallottam anyától. Találkozott . . . -val, aki most kórházban dolgozik. Nekem is állást ajánlanak ott. Az volna a teendőm, hogy a betegeket az egyik kórházból a másikba kísérjem. A szállításukért egyedül én vagyok a felelős. Ha elveszítek valakit, bíróság elé állítanak. Éjszaka kellene ide-oda járnom, többnyire autóval. Havi 20 rubel fizetést adnak, és munkás-élelmiszerjegyet. Talán ebédet is. Egy nap munka, egy nap pihenés. Elfogadom. A szükség . . .

Találkoztam Vologyka Nyikityinnel. Beiratkozott a tengerésziskolába. 15-én kezdődik a tanítás.

Az éjszaka, korábbi véleményem szerint, eléggé békés volt. Kis felhők az égen, némi köd – ugyan milyen repülőgép indul ilyenkor bombázásra? De . . . 5 perccel 7 előtt már légiriadót rendeltek el.

A 2. és az 1. őrhelyen jómagam, David, Borisz vagyunk ügyeletesek . . . és még két nő. Én meg David a lépcsőn ülünk. Ó, ezek a végtelenül hosszú, nyugtalan éjszakák: örökre az emlékezetembe vésődnek. Félhomály, előttem a vödörben a viharlámpa, a lépcső, oldalt az ablak . . . a légvédelmi ágyúk dörgése messzire elhallatszik, fülem feszülten les minden hangot, szívem riadtan dobog a bomba hangos süvítése közepette, és a német repülőgép vijjogása hallatán éberen figyelek. Az ablakot minduntalan fellobbanó fények világítják meg, néha megremeg a lépcső és az egész ház. És ez minden éjszaka így megy . . . Szeretnék aludni, enni, mindenről megfeledkezni, de megint fütyül valami a közelben, én ösztönösen a falhoz simulok, behúzom a fejemet . . . és a fütyülés elhalkul. Azután fellobbanó fény világítja meg az ablakot, a lépcső megremeg, s csak ekkor hallatszik a robbanás távoli moraja.

Ezen az éjszakán többé-kevésbé nyugodt volt a helyzet, és Daviddal felmentem a háztetőre. Éppen csak körülnéztünk, az eget fényszórók pásztázták, egészen váratlanul bomba dühös sziszegése hallatszott, egyre hangosabban. Egyetlen szempillantás alatt leugrottunk a padlásra, és nem is éreztük, hogy esés közben megütöttük magunkat. Miután úgy döntöttünk, hogy a padláson maradni veszélyes, lementünk a lépcsőházba; ugyanekkor kurta fütyülés hallatszott, és utána több robbanás a fejünk fölött. Nappali világosság támadt. David nálam hamarább jött rá, mi történt, felkapta a lapátot, és rohant a bombát oltani. Én utána. Őrült kapkodás kezdődött. Sűrű, maró füstben dolgoztunk, amely a torkunkba tolult, csípett, a tüdőnkbe is behatolt, arcunkon verejték folyt, mi pedig egyre csak a

bombákkal vesződtünk. Átszaladtam az 1. őrhelyre. Egy nő ijedten kiáltozott: ‚Bomba! Oltsátok!' Marokszámra kapta fel a homokot, és az égő termitdarabkákra szórta. Én megragadtam a lapátot, és fél perc alatt homokkal temettem be az égő kupacot. Az élénk fényt mélységes sötétség váltotta fel. Nagy nehezen kivergődtem a padlásról, kézen fogva vezettem azt a nőt, majd a 2. őrhelyre futottam. Ott már az összes bombát eloltották. Kinéztem a háztetőre – vagy tízen járkáltak ott. Egy kis friss levegőt akartak szívni, hogy felocsúdjanak, magukhoz térjenek. A légiriadót hamarosan lefújták. Azután semmi újabb nem történt. Még egy légiriadó következett, de ez már ártalmatlan volt számunkra. Ezután én meg Finkelstejn lefeküdtünk, és reggelig aludtunk. A rádió ébresztett fel, amely rossz hírt közölt: Vjazma elesett. A németek támadása folytatódik.

Később tudtam meg, hogy 23 bomba hullott az iskolánkra. (Én kettőt oltottam el, és egy harmadik eloltásában segítettem.)

Október 14. Ma csúf jelenet volt idehaza. Ira hisztériázni kezdett, hogy bezzeg én ettem a tröszt étkezdéjében, de ő még egy tányér levest sem kapott az étkezdéjükben. Anya kérte, hogy nyugodjon meg. Nekem pedig eközben elmondta, hogy Irának az étkezdében borscsot adtak meg zöldbabot szalonnával, de ő kijelentette, hogy utálja, és hozzá sem nyúlt. Megette a megmaradt fél tábla csokoládét és mást semmit. Nem akar enni, és rám haragszik! ‚Én éhezem!' – mondja. Ugyan ki akadályozza abban, hogy megebédeljen? Nekem már anya arról beszél, hozzá kell szokni ahhoz a gondolathoz, hogy ha valaki napközben egy tányér levest kap – akkor is legyen elégedett. De ha én nem tudok hozzászokni ehhez a gondolathoz? . . . Én még a felét, a negyedét sem eszem annak, amire szükségem van, hogy jóllakjak . . . Jaj, a háború, a háború . . .

Felhős, borús idő van. Fagy, pelyhezik a hó.

Október 15. és 16. Semmi különös nem történt. Ma David meg én nem mentünk iskolába, hanem a színházba, a ‚Veszélyes forduló'-t néztük meg. Rendkívül jó darab, de sajnos valami óriási bohózathoz hasonlít. Annyira tetszett ez a darab, hogy ‚Az eszményi férj'-jel egy sorba állítottam.

Ma este az éjszakai légiriadó alatt eloltottam egy bombát az udvaron, megmentettem a tűzifát és a házat is.

A frontokon pocsék a helyzet. A legutóbbi adatok szerint Mariupol elesett, kialakult a kalinyini irány, és most még a nyugati frontot is áttörték!!! Amikor a jövőbe nézek, hát égnek áll a hajam: mérges gázt alkalmazhatnak, itt a tél, a német elnyomás; ez végképp lehetetlen. Vagy: front, halál, bomba, halál – vagy nyomorék leszek . . . de valahogyan átvészelem.

Október 17. Szörnyű bűnt követtem el: elvesztettem a lakáskulcsot. Anya jól megmossa majd a fejemet este, amikor hazajön. A szemészeten voltam, az orvos reggel 9-től 1-ig rendel mindennap, péntek kivételével; pénteken a rendelés délután 2-kor kezdődik. Fényképésznél voltam, igazolványképet csináltattam. Biztosan pocsék lett a kócos hajam miatt, amely az egész homlokomat eltakarta.

Tegnap csúf jelenet játszódott le a lakóink között. I., amikor hazajött, azzal gyanúsította a feleségét, hogy cigarettázott (akinek tuberkulózisa van, annak a dohányzás – lassú, de biztos halál). Harsányan szitkozódni kezdett, cseppet sem feszélyezte magát amiatt, hogy mások is hallják. Az asszony mintha ellentmondott volna, ő pedig hadarva kiabálta: ‚Nem, nem, nem! Hazudsz! Hazudsz! Hazudsz!' Azután, amikor légiriadót fújtak, a férfi le akart menni az óvóhelyre, és a feleségét is maga után húzta. De az asszonynak nem volt kedve lemenni. Akkor a férje kitépte a kezéből a retikült, amelyben a szoba kulcsa volt, és

elindult. Az asszony utolérte, belecsimpaszkodott a retikülbe, rövid ideig dulakodtak egymással. És mindez a szemünk láttára történt! Később is előfordultak még hasonló jelenetek. Csak eddig nem írtam minderről. A férfinak a második felesége ez az asszony, az elsőtől elvált. De nem irigylem ennek a nőnek az életét, bár jóllakhat. Én az egész szűkös élelmiszeradagomat feláldoznám, csak ne sértegessenek így.

A frontokon pocsék a helyzet.

A nyugati frontot áttörték, a német rohamalakulatok Moszkva felé nyomulnak, gyűrűbe fogják erőinket. A német légierő mindennap bombázza Leningrádot. Éjszaka. Moszkvával, Harkovval stb. is bizonyára ugyanez történik. Az Urálban mindenütt elsötétítés van, olyan hírek járnak, hogy Ufát bombázták.

Ma érdeklődtem Igornál, milyen a helyzet a fronton. Azt mondja, Moszkvát veszély fenyegeti. Leningrádot teljesen elvágták a Szovjetunió többi részétől, a leningrádi fronton már tűrhető a helyzet, tartják magukat. A városban fogytán vannak az élelmiszerkészletek, nemsokára talán éhhalál, járvány stb. üti fel a fejét. Az ember szomorúan gondol arra, hogy miért nem távozott el az evakuálás során. Most még a jövőbe pillantani is félek – csak a mának élünk.

Holnap az iskolában megtagadom az éjszakai ügyeletet, mert nincs meleg cipőm. Manapság megfázni – egyáltalán nem célszerű.

Az éhségtől valósággal sajog a gyomrom, és folyik a nyálam. Pedig ma mégiscsak megebédeltem a tröszt étkezdéjében. Hiába, ez elsősorban annak a hatása, hogy nincs kenyér. Anya ma mézeskalácsot vett – de hát ez zabliszt-ből készült, meg egy kevés cukrot tettek hozzá. Jó, hogy ilyen van. Ilyen élelmiszeradagból hajlandó volnék élni

egy ideig, például vagy három évig is – de ne csökkentsék az adagot, márpedig ez okvetlenül bekövetkezik . . ."

Leningrád ellátása ősszel – mint ismeretes – a Ladogatavon keresztül történt. De, mint kiderült, ezekben a napokban már idejekorán a téli útra gondoltak, arra, mi lesz akkor, amikor a tó befagy. Jevgenyij Petrovics Csurov, aki akkor hidrográfus tisztként szolgált, ezt mesélte erről:

„Szeptemberben a Balti Flotta parancsnoksága a Katonai Tanács elé terjesztette az 1941–42-es téli időszakban a jégútszolgálat megszervezésére vonatkozó intézkedések tervét, és később hozzávetőlegesen kijelöltük az útvonalakat, amelyeket előre felderítettünk.

A jelentést Jurij Petrovics Kovel, a Balti Flotta zászlóshajójának navigációs tisztje, a nagyszerű szakember készítette. Róla keveset írtak, tulajdonképpen semmit sem írtak – ő szerény ember. Altengernagyként, a fővezérkar hadműveleti osztálya főnökeként vonult nyugállományba. Személyét fontos mérföldkőnek tekintem az életemben, mivel kiváló hadműveleti elme volt. Negyvenkettőben – a sztálingrádi csata akkor még csak kibontakozóban volt – Jurij Petrovics elmagyarázta nekem, hogyan alakul majd a háború. És képzeljék el, ő nem látta a fővezérkar terveit, de a térképen megmutatta, hogy körülbelül Sztálingrádnál megállítjuk az ellenséget (J. P. elvégezte az akadémiát, viszonylag fiatal volt még).

Azután kimutatta, hogy a németek szétzúzása Sztálingrádnál is bekerítés segítségével történik majd. Ez pedig nagyon fontos. Hiszen ahhoz, hogy valaki bebizonyítsa a bekerítés taktikájának és stratégiájának megalapozottságát – ehhez pontosan el kellett képzelnie a katonai helyzetet. És Jurij Petrovics még másvalamire is felhívta a figyelmet – arra, hogy a blokádot negyvennégynél előbb nem lehet majd áttörni . . .

Jurij Petrovics tehát elmondta nekem: intézkedési terv van a Ladoga-tavon és a Finn-öblön át vezető jégutak megszervezésére (ez volt ennek a hadműveleti dokumentumnak az elnevezése).

Határozatot hoztak arról, hogy mihelyt megjelenik a jég, mindenütt meg kell szervezni a jéghelyzet megfigyelését. A Schlüsselburgi-öbölben és a Norje-öbölben megkezdtük a jég vastagodásának járőrmegfigyelését. Repülőgépről figyeltük a tó déli részét.

Valamilyen gyakorlatunk már volt: országunk északi részében, a Fehér-tengeren már átvezettek csapatokat a jégen. Ott a csapatoknak a jégen történt átvonulásában részt vett egy híres tudósunk: Vaszilij Vlagyimirovics Sulejkin akadémikus. Ő dolgozta ki először annak az elméletét, miként haladhatnak át a sós tengeri jégen a gépkocsik, a haditechnika. A világon először készített táblázatokat arról, hogyan kell kiszámítani a jég minden négyzetcentiméternyi felületére eső megterhelést a levegő hőmérsékletétől függően, ami nagyon fontos, és a szél erősségétől és sebességétől, valamint attól függően, van-e hótakaró vagy nincs . . . Nálunk az iskolában külön tantárgy volt az útbiztosítás, és Sulejkin táblázatait és képleteit is ismertük."

Jura Rjabinkinnak azonban megvannak a maga saját megpróbáltatásai, gondjai.

„Október 18. és 19. Mama erre a két napra szabadságot vett. El akart utazni krumpliért, de a dolog másként alakult. Az étkezdébe káposztát hoztak, egész teherautóval. És házunk valamennyi lakója rávetette magát. Mindenki annyit vitt, amennyit csak tudott. Habidulin körülbelül 40 káposztafejet vett el magának, mi pedig mintegy tízet, mivel a káposztát egyedül csak Ira cipelte. Másnap aztán torkig ettük magunkat káposztával. Az éjszaka nyugodtan telt el.

A fronton pocsék a helyzet . . .

Azt beszélik, hogy X. 25-én kezdődik a tanítás. De nem hiszem, hogy ez így lesz. Igaz is, a legutóbbi hadijelentés közölte, hogy 8 nap alatt kiürítettük Odesszát.

Most a jövőbe pillantottam. Ha a németek támadását visszaverjük majd, akkor minden rendben lesz. Akkor a háborút már megnyertük. Ha azonban a támadást csak megállítjuk – akkor hosszú éhezés vár ránk. Ha pedig a németek elfoglalják Moszkvát, ez számunkra halált jelent.

Október 20. Délelőtt unatkoztam, ide-oda mászkáltam, kvaszt kerestem, végül átfáztam és hazamentem. Itthon jéghideg volt. Kabátban maradtam. A tröszt étkezdéjében ebédeltem, káposztalevest meg céklát kaptam. Megettem. Ott üldögéltem egy kicsit, aztán elmentem anyához. A könyvtárból kivettem Voltaire-t és Dumas-tól a ‚Montsoreau úrnője'-t és a befejezését, a ‚Negyvenöt'-öt. Az ottani étkezdében is megebédeltem. Zabkásalevest ettem. Aztán hazamentem. Amint hazaértem – riadó. Voltaire-t olvasgattam. Igaz is, ez előtt benézett Igor. Azt mondta, este elhozza a jegyet, de hát én már nem hiszek ebben. Az üzletekben a hónap 3. dekádjára még nem adnak semmit. Este rendkívül érdekes dolog történt. Mint már előbb írtam, a könyvraktárból elhoztam egy Dumas-kötetet. És ekkor belép a szobába Anfisza Nyikolajevna, mint a ház teljhatalmú úrnője, és kijelenti: ‚Nyina Mihajlovna, elvittem magától ezt a Zolát, most visszahozom' (ezt a könyvet én adtam neki – de ez még csak hagyján). Odamegy az asztalkához, felveszi a Dumas-t, és így szól: ‚Nyina Mihajlovna, elviszem ezt a Dumas-t, nincs olvasnivalóm.' Anya pedig nem győzte dicsérni ezt a könyvet, váltig dicsérte, csak vigye. Én dühbe gurultam. Vitatkozni kezdtem (mosolygó arccal! – mennyire meg kell alázkodni), hogy ezt a könyvet én akarom olvasni, de anya rám kiáltott, hogy én Voltaire-t is olvashatom. Semmit sem tehettem, Anfisza Nyi-

kolajevna fogta a könyvet, és elment. De most már többékevésbé jól értem ennek az Anfisza Nyikolajevnának a politikáját. Először is látni akarja, hogy mi – enyhén szólva – szolgálatkész segítőtársaivá válunk, és hozzá akar szoktatni ehhez. Másodszor, bár látja, hogy szükségünk van kenyérre, cukorra stb., miközben ő maga bőségesen táplálkozik, semmit sem akar ‚adni' nekünk – nos, tegyük fel, nagyon-nagyon önző, de lehet, hogy igaza van. Mióta anya egy pohárnyi drazsét kért tőle, s megígérte, hogy visszaadja, de nem adta vissza – ő határozottan eltökélte, hogy egyetlen falatot sem ad nekünk. És most szégyen fog el, amikor látom, hogy anya közönséges vizet iszik, A. N. pedig mellette áll, és a színházról mesél, miközben anya ezt mondja: ‚A végromlás szélére jutottunk. De valahogy csak átvészeljük.'

Talán a büszkeség beszél belőlem, de én kénytelenkelletlen haraggal nézem ezt. És ami még rosszabb, néha magam is így teszek. Ez az Anfisza Nyikolajevna egy kövér, jóllakott macskához hasonlít, amelyik leheveredett a díványra, és mintha ezt mondaná: ‚Nosza, csiklandozzatok.' Az égvilágon mindenről beszámol a férjének (persze saját magát kivéve), az pedig (az asszony viseli a nadrágot) úgy tesz, ahogyan ő akarja, bár maga észre sem veszi. Most még egy érdekes eset történt: Igor I. kategóriájú jegyet ígért nekünk, és azt mondta, hogy ma este elhozza; Anfisza Nyikolajevna pedig bejött anya szobájába, és nyíltan a szemébe mondta: ‚Igor nem adhat magának élelmiszerjegyet, minthogy (. . .) elvették tőle.' Biztosan neki kellett. Nem szokta meg, hogy a szívességet szívességgel viszonozza, de másoktól szívességet fogad el, és cserébe semmi mást nem ad, csak néhány hízelgő szót. Anya – egyszerűen nem értem őt – egy nagy fej káposztát adott neki."

A határ

Jura Rjabinkin és hozzátartozói, bár még maguk sem ismerik fel, közelednek ahhoz a határhoz, amelyhez a blokád, az éhség sok embert egyre közelebb hoz és szorít. Egyesek helytálltak, nem lépték át ezt a határt. Mások nem tudtak, nem voltak képesek helytállni. De még azok is, akik ellenálltak az elviselhetetlen megpróbáltatásoknak, és nem lépték át a határt – azok sem maradtak a régiek. A kívülállók mindenesetre észrevették ezt, még ha az illető maga nem ismerte is fel. A körülmények elképzelhetetlenül megváltoztak. Sok dolog, fogalom, cselekedet mércéje más lett. Ha egy tanárnő, akinek a férje éhen halt, izgatott örömmel ezt mondja a kollégáinak: „Tudják, milyen szerencse: a hullaház néhány lépésre van!" – ez azt jelenti, hogy valami felborult a világon (K. V. Polzikova-Rubec naplójából). És bár Kszenyija Vlagyimirovna Polzikova-Rubec nyilvánvaló rosszallással jegyzi fel ezt az esetet (azaz nem fogadja el ezt az új mércét), de hát meg kell érteni, hogy az az asszony sem mondott volna ilyesmit és így a blokád előtt vagy után. Nem a szeretet, nem a bánat változott meg, hanem az ember lehetőségei változtak meg. És már az is jó, hogy emberi módon el lehet temetni, a hullaházba lehet szállítani valakit.

Jura Rjabinkinnak mindent most először kell felfedeznie: a jót is, a rosszat is, önmagában és másokban. Beleköt a szomszéd Anfisza Nyikolajevnába csupán azért, mert az bőségesebben táplálkozik, olykor azonban sikerül rendreutasítania önmagát, és akkor jót és emberit is lát benne. G. A. Knyazev ismeri az életet. Ő sejti, sőt előre látja azt a határt, amelyen túl az ember már nem önmaga, mindenesetre nem teljesen szabadon határozza meg a viselkedé-

sét, a cselekedeteit. Knyazev hisz az emberben, a saját belső erejében, szereti az életet. A kötelet azonban észrevette a mennyezeten. Sőt (hiszen akkor nem lett volna könyvmoly-értelmiségi!) az enciklopédiában is utánanézett, hogyan szokott ez lenni. „Tanulmányozta a kérdést", fontolóra vette s megnyugodott: nem, ő nem engedi meg magának, hogy túllépje ezt a határt. Akkor már inkább azonnal, éppen így! Talán akadnak olyanok, akik nem jutnak el eddig a határig, akik szilárdan hisznek abban, hogy az éhség, még ha agyukat felemésztette is, akaraterejüktől és emberi arculatuktól nem fosztja meg őket. Knyazev számára a gondolkodás azonban annyit jelent, hogy önmaga marad. Ő nem esik pánikba. Ez pedig azok között a körülmények között igen sokat ért. Ismerünk olyan eseteket, amikor a csata előtt egyesek golyót röpítettek a fejükbe. A holnapi haláltól való félelmükben már ma véget vetettek életüknek. Vagy azért, mert féltek a halálfélelemtől?

A pánik az éhségtől, az éhség tébolyától és a gyötrelmes haldoklástól – gyakran még a halál előtt elpusztított egyeseket. A tiszta elméjű és szívű, erős emberek is pánikba estek. Ők azonban hamarabb észbe kaptak. Faina Alekszandrovna Pruszova ezt írta naplójában:

„Egy öregasszony tanácsára megfőztem a tapétákat . . . De olyan undorító volt, hogy azonnal kidobtam, csak a vizet piszkítottam be vele. Szíjat is kifőztem (ezt a házmester tanácsolta) – szintén csak zavaros, piszkos víz lett belőle. Azonnal kiöntöttem . . . S ekkor valamennyien megfogadtuk egymásnak – nem hisztériázunk, nem eszünk meg mindenféle vacakot, lesz, ami lesz!"

Ámit Knyazev megsejt, előre lát, és amire nyugodtan, önérzetesen felkészül (mindvégig harcolni, ha pedig elfogy az ereje – akkor önként távozik az életből), az váratlanul és érthetetlenül zúdult rá a tizenhat éves Jura Rjabinkinra. Neki mindezt most először kell megismernie: a

halált, az éhséget, az embert, önmagát. Itt éri a legtöbb meglepetés és kellemetlen felfedezés . . .

Igen, Knyazev még messze, sok embernél messzebbre van a határtól. Ami benne van, amit élete során összegyűjtött, könyvekből merített, önmagából kifejlesztett – abból sok mindenre futja, és a jövőben is futja még. Az a bizonyos, többször is támadott intelligencia, amely más körülmények között gyengeségnek, sőt csökevénynek látszott, éppen a blokád viszonyai között bizonyította be szükségességét, erejét és pótolhatatlanságát.

„Értelmiségi tempó!" – kiált fel Georgij Alekszejevics, vitába szállva másokkal, de önmagával is, hiszen volt idő, amikor ő maga is lehetségesnek tartotta, hogy valamiképp igazuk van azoknak, akik az „értelmiségi" szót szitkozódásként használták. „Igen, igen, ami voltunk, az is maradunk . . . Bennünk még van szégyen, van lelkiismeret. Ezek az öreg, ‚nevetséges' értelmiségiek teremtették meg a nagy orosz humanista kultúrát és a Nagy Október előfeltételeit . . . Én minden erőmet megfeszítettem azért, hogy az emberekhez fűződő kapcsolataimban továbbra is előzékeny, engedékeny maradjak, hogy könnyebb legyen. Kenyerem nincs, de egyelőre még van szavam, bizakodó, jó szavam. Ez ugyan nem pótolja a kenyeret . . . De milyen viszolyogtató dolog, amikor mások, akiknek nincs kenyerük, kővel dobálóznak . . ."

„1941. X. 26. A százhuszonhetedik nap . . . Amikor a lakásomba igyekezve felfelé mentem a lépcsőn, A., aki megelőzött, így szólt hozzám: ‚Nos, maga nagy optimista, mi a véleménye Moszkváról: Győzünk vagy feladjuk?' Én körülbelül így válaszoltam: ‚A helyzet, úgy látszik, nagyon komoly. A döntő csata Moszkva környékén folyik, oda vonták össze az ellenfél erőit és a mi erőinket . . . De bármi történjék is, szilárd meggyőződésem, hogy Németor-

ság nem győz le bennünket. A mi oldalunkon vannak az emberi erőforrások és a hitleri Németország ellen harcoló Egyesült Államok és Anglia kimeríthetetlen anyagi tartaléka, élethalálharc folyik, kompromisszumos béke nem lehetséges. És Németországot végül is legyőzzük . . . Ez ad ösztönzést bizakodó hangulatomnak és az optimizmusomnak.'

A. elmosolyodott, és semmit sem felelt.

A rádióban most éppen felhangzott az Internacionálé. Vége a napnak, 12 óra felé jár. Ma ruhástul fogunk aludni.

Ez a helyzet az én kis körömben . . . De mi történik Moszkvában? Összeszorul a szívem, amikor eszembe ötlenek azok a megpróbáltatások, amelyek a moszkvaiak osztályrészéül jutottak . . . Döntő csata folyik, és a moszkvaiak ennek közvetlen részvevői. A puszta gondolatra is rémület fog el . . . Hát valóban a legkegyetlenebb megpróbáltatás fenyegeti hazámat?!

A jövőre jobb nem gondolni . . . Nekünk nincs jövőnk . . . De a hazának van jövője!

. . . Talán azért, mert igazgató vagyok és szigorú, s nem szoktam a háborúról és az átélt nehézségekről csevegni, néhány nap óta már senkivel sem beszélgettem a tapasztalt eseményekről. Munkatársaim magukba zárkóztak, egyetlen szót sem ejtenek az eseményekről . . .

Nagy erőfeszítéssel mégis elértem azt, hogy munkatársaim újra megszervezzék a munkájukat. Most valamennyien egy helyiségben ülünk – az olvasóteremben, ahová kis kályhát állítottunk be. Mindenféle kacattal fűtjük, többek között papírhulladékkal. Viszonylag meleg van, körülbelül 8 fok! Dolgozni lehet!

1941. X. 29. A százharmincadik nap . . . Este két riadó volt.

Az élelmiszerhelyzet egyre súlyosabbá válik. Ma az ebéd

igen szűkös volt. Erről azonban unalmas írni. Egyelőre csak hiány van, de még nem éhség, el lehet viselni. Kell.

1941. X. 31. A százharminckettedik nap . . . Amúgy is félelem fogja el az embereket, az újságok pedig agitálnak, ijesztgetnek, Hitler kijelentéseit idézik: ‚Mostantól fogva 20 millió embert kell megsemmisíteni – ez lesz a német politika egyik fő feladata, a hosszú távú feladatok egyike. Mindenekelőtt ki kell szorítanunk és ki kell irtanunk a szláv népeket . . . A természetes ösztön azt parancsolja minden élőlénynek, hogy ellenségét ne csak szétverje, hanem meg is semmisítse. A múltban elismerték a győzteseknek azt a korlátlan jogát, hogy törzseket és egész népeket irthatnak ki . . . Előttünk az a feladat merül fel, hogy egy idegen népesség létszámát csökkentsük, valamint az a kötelesség, hogy elősegítsük a német nép létszámának növekedését. Ki kell dolgozni az idegen népesség csökkentésének technikáját . . .' És az újság néhány hasábon hírmagyarázatokat közölt erről. Még a kötélidegzetű embert is hideg borzongás járja át, amikor elolvassa mindezt. Létezett-e a világon sötétebb korszak, amióta a civilizáció megjelent? Talán nem. Kegyetlenség létezett azelőtt is, de azt a vadság állapota okozta. Most pedig a rafinált kegyetlenség az észtől, a természetellenes módon rombolásra felhasznált technikától és tudománytól ered.

1941. XI. 1. A százharmincharmadik nap. Hazafelé jövet az út végét tüzérségi tűzben kellett megtennem. Mögöttem a rakparton Kracskovszkij akadémikus jött a feleségével – nyugodtan, a szokásos tempóban. M. F. örömmel, megkönnyebbülten fogadott: ‚No, lám, megjöttél, én pedig már izgulni kezdtem.' Itthon a lövéseket nem lehetett hallani, csak a ház remegett meg olykor, szokás szerint.

Este két légiriadó volt. A süvítő sziréna nyomasztó muzsikája most is a fülemben cseng.

Este, a légiriadó közben és a szünetek alatt XIX. század eleji ‚Otyecsesztvennije Zapiszki'-t olvastam. Folyamatosan dolgozom a Tudományos Akadémia története hatodik fejezetének a kiegészítésén.

Nehezen birkóztam meg a bensőmet feszítő aggodalommal – a jövő teljes kilátástalansága miatt. Azonfelül nagyon nyugtalanít a levéltár védelme. Ma végigjártam az egész irattárat, számos utasítást adtam. A munkatársak ereje lassanként fogy. Sz., aki különben is mogorva természetű, beteges ingerlékenységgel fogad mindent. Meg is kérdeztem, hogy egészséges-e. A. O. mereven, üveges szemmel bámul. S. magába mélyedten hallgat. L. újra bejár dolgozni, de úgy néz mindenre, mint akinek saját különvéleménye van a dolgokról. Hogy mit gondol, azt magába rejti, hogyan éli át az eseményeket – ez sohasem derül ki. És hirtelen az unalom, a magányosság érzése fogott el ebben a szobában, ahol mindenki titkol valamit.

1941. XI. 7. A háború százharminckilencedik napja. A rádió egész nap beszédeket, zenét közvetít.

Még egy közvetítést hallgattam Moszkvából, azt a beszédet, amelyet Sztálin mondott ma a Vörös téri díszszemlén. Kiderült, hogy a hagyományt most sem szegték meg, s reggel 9 órakor elkezdődött a díszszemle, igaz ugyan, a mai különleges volt. A Vörös téren a tűzvonalba induló csapatok vonultak át, meg az egyenest a harcból visszatérők, amelyeket azért váltottak le, hogy pihenőhöz jussanak.

Sztálin sokáig hallgatott, és most egyszerre két beszédet is tartott. Fordulat érződik a katonai helyzetben. A németek minden erejüket, minden tartalékukat bevetik, mi azonban többé nem vonulunk vissza. Nincs hová! Vagy meghalunk, vagy megvédjük Moszkvát és Leningrádot. Harmadik megoldás nincs.

. . . Szörnyű hír bukkant fel az újságokban. Knut Ham-

sun, a kiváló norvég író arra a következtetésre jutott, hogy Norvégia nem tud független maradni – és a quislingek oldalára áll, vagyis a nemzetiszocialistákkal való teljes együttműködés híve lett.

... A Leningradszkaja Pravda vezércikkében ez áll: ‚Sok mindent feláldoztunk ... De a legnagyobbat – Moszkvát – sohasem áldozzuk fel.'

... A háború még sok áldozatot és időt követel majd. Sztálin azt mondja, nem kell eltúlozni az ellenség erejét és a győzelmet akadályozó nehézségeket, amint ezt egyes megrémült kis értelmiségiek teszik.

Előttünk a háború, de csakis az ellenfél teljes kimerüléséig folytatott háború. Semmi más, csak a háború.

Lőnek!"

Az olyan embereknek, mint Knyazev, az éhség és a halálos fizikai és lelki fáradtság közepette megvannak a maga határai és zsákutcái. De az emberi szilárdság óriási tartaléka is megvan bennük: a humanista erőtér, amelyet az igazi műveltség, a valódi intelligencia hoz létre. A gyengeség, az önzés, a kétségbeesés Knyazev lelkébe is beférkőzhet, betörhet, de mielőtt betörne, még egyszer át kell haladnia azon a bizonyos erőtéren, le kell küzdenie azt – mindez persze a kisfiú Jura Rjabinkinnál hiányzott. Jura számára sokkal gyötrelmesebb lesz harcolnia önmagával, emberi gyengeségeivel. Mindazt, amit Knyazev azonnal, már előre észrevesz és mérlegel, Jura Rjabinkin csupán a tett elkövetése után fedezi fel önmagában: előbb elköveti, s azután érti meg, értékeli, és gyötrődni fog ...

G. A. Knyazev blokádnaplója óriási szellemi munka eredménye. Ez a munka gyógyít, jókora adag erőt és reményt ad. Ezzel a munkával szüntelenül erősíti és szélesíti

azt az erőteret, amely elodázza az éhség, a fázás, a kétségbeesés elhatalmasodását.

Naplója egyúttal egy történész műve. Kissé irodalmi tevékenység is, bár a legszerényebb, legbátortalanabb remények fűződnek hozzá. Mint igazi tudós, Knyazev írói munkásságát kissé szégyellte, mint valami titkolt gyengeséget. Egy kicsit félt attól a védtelenségtől, ahogyan az író – a tudóstól eltérően – a közönség szeme elé áll, az emberek elé tárja a titkok titkát. Knyazev önfeledt buzgalommal csiszolgatja versbe foglalt formuláit (gondolatainak és élményeinek e lakonikus képleteit), szívesen dolgozza fel önmaga számára idegen szerzők olyan sorait, amelyek kedvére vannak, sőt a mások műveit is („. . . mintha magam írtam volna!"), eközben másoknál a „saját" mondanivalóját keresi, és mindezt (a verseket és a naplókat) egyaránt eleve arra szánja, hogy „irattárba" kerüljön. Itt szem előtt kell tartani azt, hogy ő, a levéltáros hogyan vélekedik az irattárról: Knyazev szerint ez ugyanolyan áhított hely, mint mások számára a sajtó, a közlés. Egyáltalán nem temető, hanem – éppen ellenkezőleg – az a hely, ahol azok az írók, tudósok élnek, akiket ő a legjobban tisztel – az ő kezük nyomai, soraik, kéziratuk . . .

„Annak idején már feljegyeztem egy kis költeményt, amely mintegy gyújtópontban tükrözi vissza élményeimet, hangulatomat. Most itt van ez a vers, végleges megfogalmazásban. Az, aminek több oldalra volna szüksége, íme néhány sorban, kevés szóval is kifejezhető:

E napokban
csönd legyen! csönd, barátom!
A szó hiába.
A könnyeinkért,
szeretteinkért
eljő a bosszú nemsokára.
Szívünk dalolva szól –
s géppuska felel rá valahol . . .*

Nagy aggodalommal figyelem az eseményeket, mohón keresem a szálakat, hogy beléjük kapaszkodva megértsem, felfogjam alakulásukat. Mindent két síkon élek át – állampolgári és egyéni síkon. Ezért olyan sok az ellentmondás, gyakori az összhang hiánya, a nehézség a jelenlegi események és a közeljövő, a jövendő értelmezésében . . . Az utak és az útkereszteződések összegabalyodtak. Ezért nagyon kimerült vagyok. Temérdek újságot olvastam: ez az átélt események ábrázolása az egyik síkon; és sok mindent hallottam: ez a másik sík. S amikor nekifogtam naplójegyzeteim írásának, zavarba estem: vajon mit jegyezzek fel? Az ‚első síkú' gondolataimat fejezzem be, tehát a hősi pózban tetszelegjem; vagy a ‚második síkú' gondolatok kifejezésével foglalkozzam, tehát siránkozzam . . .

1941. XI. 12. A százegyvennegyedik nap. Most már nemcsak bekopogott, hanem csontlábain be is tört az éhség.

Leningrád élelmezési helyzete rossz. A rádióban és az újságokban közölték ezt. ‚A bolsevikok nem titkolják el az igazságot a nép elől.' Amíg át nem törik a blokádot, addig a helyzet nem javul. Holnaptól kezdve nemcsak a lakosság, hanem a katonák kenyéradagját is csökkentik. Az a megoldás, amelyet a kishitűek vetnek fel, hogy a várost fel

* Lothár László fordítása.

kell adni – nem lehetséges. Leningrádnak mindenáron védekeznie kell. Megadásról szó sem lehet! Minden terhet, megpróbáltatást, amely osztályrészünkül jut, közötte az éhséget is, el kell viselnünk . . .

M. F.-fel együtt nyugodtan fogadtam életünk új szakaszát. Vagy ‚elviseljük', vagy meghalunk. A jövőre azonban jobb nem gondolni. Ha eljön ez a jövő – akkor majd le kell küzdeni.

A németek kiéheztetéssel akarják bevenni városunkat. Vajon kibírja-e ezt a nagy megpróbáltatást a körülbelül négymillió leningrádi? Ma repülésre alkalmas az idő, és napközben öt légiriadó volt. A legutóbbi hosszú esti légitámadáskor megint éreztük, hogy a ház inog. M. F.-fel együtt hirtelen fölálltunk, amikor a ház ‚megmozdult', azután megint leültünk, és megittuk esti teánkat. A ház ‚mozgott'! Tehát valahol a közelben bomba csapott be. És nyilván nemcsak egy. Reggel ágyútűz volt. Tehát: éhség, bombázás, fejünk fölött süvítve szálló tüzérségi lövedékek.

M. F. ezt mondja: ‚Mindent elviselünk, csak űzzék el a németeket!'

1941. XI. 16. A száznegyvennyolcadik nap . . . Reggel megpróbáltunk megmosakodni és tiszta fehérneműt felvenni. De nem tudtunk: az egymás után következő légiriadók óvatosságra késztettek. Hozzáfogtunk, hogy elrakjuk a szobákban mindazokat a tárgyakat, amelyek leeshetnek – a spanyolfalat, a képeket, a vázákat, a tükröt stb. Lakásunk mindinkább fészerhez kezdett hasonlítani.

3 óra után, szinte menetrendszerűen, megkezdődött az ágyútűz. Az ablakokat ráadásul még rongyokkal is betakartuk, hogy a robbanáskor keletkező légnyomás esetén az üvegcserepek ne repüljenek szét túl messzire. Dolgozószobámban a lámpát levettem az asztalról, és a sarokba állítottam: a kandalló párkányán álló órát a közfal tövébe

tettem. A szoba közepén homokos láda áll, a kandalló előtt pedig vízzel teli tartály és vödör.

Szomszédainknál, a fagy ellenére, nyitva vannak az ablakok, a padlón tégla, agyag és cement hever; az egész padló csupa piszok, mindent mészporréteg borít. Már harmadik napja géppuskalőréseket készítenek a mesteremberek a rakpartra nyíló ablakokban. A bútorokat összerakták, felfordították. Ilyen szobákban persze nem lehet lakni. Szomszédaink a konyhában rendezkedtek be – ennek az ablakai az udvarra nyílnak.

Nyilván nekünk is hamarosan ki kell költöznünk a lakásunkból. Semmit sem sajnálok, csak a könyveket meg ezeket a jegyzeteket és az összeszedett anyagokat, gyűjteményeket. De talán már előbb elpusztítanak bennünket, vagy elégünk.

A fogságba esett német katonák nyilatkozatában ez áll (Leningradszkaja Pravda, 1941. XI. 16.):

„Jaj nekünk, németeknek, ha Hitler veresége rajtunk kívül, a mi részvételünk, aktív közreműködésünk nélkül következik be. Akkor senki sem ad hitelt a fogadkozásainknak, hogy mi, németek nem vagyunk felelősek a hitleri gonosztettekért.

Ha az olyan nép, amelynek nevében gaztetteket követnek el, hallgat, és vonakodás nélkül háborút visel, akkor az sem együttérzésre, sem segítségre nem számíthat' . . ."

E naplójegyzetek szerzője már megismerte, átélte mindazt, ami azokban a napokban és hónapokban a leningrádiakra zúdult. Bombák, ágyúgolyók, és már az éhség is közeledett. Knyazevet azonban ez a kérdés is változatlanul emészti: milyen magatartást kell tanúsítani azzal a néppel szemben, amelynek a nevében egész Európát, a fél világot kínozzák? . . .

Valaki mindig feljegyzi az eseményeket

Megint G. A. Knyazev naplója következik:

„1941. XI. 17. A háború száznegyvenkilencedik napja. Tovább vezessem-e a naplómat? Ezek a jegyzetek tanulságosan egyhangúak: az ellenséges repülőgépekről történő bombázás okozta rombolásokat regisztrálják. Mint kortárs, nem tudom áttekinteni az eseményeket. Túlságosan is szűk körben mozgok ahhoz, hogy az események teljességét és sokféleségét kifejezhessem. Körömet az újságokból vett hírek összefoglalása révén próbálom bővíteni, de szükséges-e ezt tennem? Hiszen én ezekben a naplójegyzetekben nem a történész, a tudósító stb. szerepét vállalom.

... Meg aztán – írjak-e önmagamról, a saját élményeimről? Hiszen az ember kissé kérkedhet is: no lám, micsoda hős vagyok, aki állhatatosan és bátran viseli el mindezt a sok megpróbáltatást. Én valóban állhatatosan viselem el, de dialektikusan, nagy ellentmondásokkal ...

Félelmetes látvány a Levéltári Központ Laval-házának felső homlokzata – akár a betört koponya. A házaknak is megvan a maguk arca. Ez a szépséges ház holttetemmé változott."

Már említettük, hogy ebben a részben rendszerint az azokból a napokból származó, eredeti feljegyzéseket használjuk fel. Elsősorban a naplókat, sok embertől azonban nem napló maradt, hanem csak összefüggéstelen feljegyzések, vázlatok, jelenetek leírásai – dátum nélkül, rendszertelenül. Eredetiségük révén ezek is fontosak. Megfigyelések, apró képek vannak bennük.

Íme néhány kis jelenet 1941–1942-ből, Olga Nyikolajevna Rodstein feljegyzéseiből:

„A Néva fölött derűs, kék, világos minden. Egy csapat sirály ringatózik a vízen.

A 12-es villamos a Palota-hídon döcög. A kocsikban szorosan egymáshoz préselve állnak az utasok. Vastag kendős, vattakabátos polgártársnők – a hiánycikkeknek számító élelmiszerek beszerzői, zsákokkal, demizsonokkal, batyukkal. Kerek ‚szamovár' – arcok és szúrós kis szemek – akár két parázs a lapos tálcán.

– Mennyi madár verődött össze! Biztosan halat fognak!

Az egymáshoz szorult batyuzók a villamoskocsi ablakaiból gyönyörködnek a büszke szabad térség és a fény képében, amely a híd alól tárul elébük. A sirályok ringatóznak a hullámokon – olyan fehérek, mintha porcelánból volnának.

– Nyilván itténi vadkacsák – magyarázza az egyik háziasszony. – Össze kéne fogni mindet, jó lenne levesnek!

Miért is ne? A sirályok hadd legyenek kacsák, ha ez az asszony éhes csukának látszik.

... Éhezünk. A telefonban valaki nyomatékosan azt magyarázza, hogy az étkezde vezetőjének nincs igaza, amikor egy 100 grammos szelvényt vág le a húsjegyről, mivel a fasírt 50 százaléka, a húson kívül, fehér cipóból van. Elhatározták, hogy a fasírtot elküldik vegyvizsgálatra."

És mellette – egy feljegyzés saját maga részére: „Heine nem azt írja: ‚verset költeni', hanem így mondja: ‚ein Gedicht erleben' ..."*

Olga Nyikolajevnának egész dossziéra való ilyen feljegyzése van. Jelenetrajzok, ellesett beszélgetések és ugyanott egy beszámoló az anyja haláláról, arról, hogy alkudoznia kellett a házmesternével, aki csak kenyérért volt hajlandó felöltöztetni a halottat – nyomasztó, szörnyű

*Verset átélni, megélni. *(A ford.)*

naplójegyzet. A leningrádiak családi levéltáraiban, a városi archívumokban sok, még meg nem vizsgált feljegyzés, napló, levél van, amely a blokáddal függ össze.

Térjünk azonban vissza G. A. Knyazev naplójához.

„1941. XI. 29. A háború százhatvanegyedik napja... Amikor Napalkova polgártársnőre gondolunk, kénytelenkelletlen undor fog el. Kiderül, hogy ő még az előző napon is agitált valamilyen fáradt ‚értelmiségi siránkozásfélét', azt mondta, hogy minden leningrádinak résen kell lennie, és készen kell állnia az ellenség visszaverésére. ‚Hát nincs elegendő bátorságunk ahhoz, hogy egy benzinespalackot vágjunk hozzá az ellenséges harckocsikhoz? – mondta patetikusan. – Nekünk szilárdan helyt kell állnunk Leningrádban, nem szabad ilyenkor elhagynunk... Ez a kötelességünk!' Néhány órával azelőtt, hogy a repülőgépen eltávozott, egyetlen szóval sem árulta el, hogy el akarja hagyni Leningrádot, kollégáit, párttagtársait.

Ez az eset annál szomorúbb, mert Napalkova azután került az Akadémiára, lett pártszervezetünk tagja, hogy ott annyi kudarc történt, és legalábbis úgy látszott, hogy az állhatatos, megbízható párttagot megillető, szilárd pozíciót vívta ki (sőt tiszteletet is).

... Így rendezik el a sorsukat azok, akik szóban önfeláldozásra, nagy tettre, hősiességre agitálnak... Napalkova, mint felelős párttag, néhány nappal ezelőtt még arra agitált, hogy beszéljek az értelmiségi gyűlésen, és ejtsek néhány szót arról, hogy a szovjet értelmiségi köteles mindent feláldozni a hazáért...

Az emberiség normális élete 1914. június 28-án véget ért. Ettől a naptól kell számítani annak az időszaknak a kezdetét, amelyben most élünk. Nekünk, szovjet emberek-

nek van egy szent dátumunk – 1917. október 25.*, amelyet valamennyien úgy éltünk át, mint az újjászületett emberiség új időszámításának kezdetét. Így volt ez 1941. június 22. előtt. Ezzel a nappal kezdődött a mi szörnyű tragédiánk.

1941. XII. 3. A háború százhatvanotodik napja. Egész este nincs villany. Mécses mellett nehéz írni.

Ma a hivatalban rosszul ment a munka. Sok izgalom volt a feltételezett evakuáció miatt. Reggel hivatalos értesítést kaptunk erről. El akar távozni a városból Orbeli három gyermekével (9, 12 és 15 évesek), Urmancsejeva szintén három gyermekével (1, 3 és 5 évesek), Travina habozik. A többiek visszautasították. Körülbelül 150–200 kilométert kell gyalogolni. Azt ígérik, hogy a poggyászt és a gyerekeket autón szállítják. Az éhségtől való pánt félelem arra ösztönzi az embereket, hogy nagy kockázatot vállaljanak. Orbeli azt mondja: ‚Itt mindenképpen éhen halunk, ha elmegyünk, van némi esélyünk arra, hogy megmenekuljunk.' Mind a három kislányát elhozta a hivatalba. Néztem őket, és a sokat szenvedett leningrádiak kuszobonálló nagy kivonulására gondoltam. Nekik jeges téli decemberi és januári éjszakákon, fagyban, hóviharban, hótorlaszok közepette, úttalan utakon kell elmenniük. Kétségbeesett kísérlet."

1941. december 3-a. – Éppen ezen a napon hal éhen a Karpovka egyik házában lévő műtermében Pavel Nyikolajevics Filonov, a kitűnő szovjet festőművész. Erről Jevdokija Nyikolajevna Glebova, a nővére beszélt nekünk.

Jevdokija Nyikolajevna Glebováról még beszélni fogunk – az ő sorsa megdöbbentő, most azonban meg kell jegyeznünk, hogy 1941 decemberének legelején az éhhalál

*Az új időszámítás szerint 1917 november 7

még nem volt annyira gyakori. Filonov azért halt meg ilyen korán, mert addig is éhezett, és meggyőződésből semmilyen segítséget nem fogadott el – sem pénzt, sem ennivalót. Sovány volt, legyengült, s az éhség talán azért győzte le ilyen hamar.

G. A. Knyazev naplója szerint már –

„1941. XII. 5. A háború százhatvanhetedik napja... Ma van az Alkotmány Napja. A villamosok kis vörös zászlókkal közlekednek, a házakra azonban valamiért nem függesztették ki a zászlókat.

Akárcsak 19-ben és 20-ban, megint szánkón koporsót szállító emberekkel találkozom az utcákon... Azt az öregasszonyt és a finn háborúban megsebesült és megőrült fiát, Valja rokonait – ezt a kislányt akartuk felnevelni – holtan találták a lakásukon, az ajtót be kellett törni.

1941. XII. 8. A háború százhetvenedik napja... Este van. Mécses mellett semmit sem lehet csinálni. Gyertyát égetek. Aztán – lesz, ami lesz. A kulturális javak élvezete megszűnt, vagy akadozva megszűnőben van.

M. F. ezt mondja: ‚Ha így megy tovább, akkor januárban vagy februárban éhen kell halnunk.' Nyugodtan beszél, és hozzáteszi: ‚De mivel éhen halni nagyon kínos, valamilyen más módon kell meghalni. Te megölsz engem, aztán végzel magaddal...' És ezt M. F. mondja, az én életvidám feleségem és társam..."

G. A. Knyazev nemzedéke, valamennyi régi pityeri emlegette ekkoriban az 1919–1920-as éveket. Ezek az összehasonlítások különböző okból kínálkoztak, az akkori ínséges petrográdi időre emlékeztettek a „burzsujkák" is – a szoba közepén felállított kis vaskályhák –, ezt a szót éppen akkor találták ki, s most is használják, bár társadalmi mondanivalóját már elvesztette. A „fejadag", a „mécses" szó is újjáéledt, s megint felbukkan az „olajpogácsa"...

A szfinxeket jég borítja

Folytatjuk Knyazev naplóját:

„... Az újságok fejcímeiben mindennap idézeteket közöltek Sztálin beszédéből. Ma, a december 1-i számban, amely a nyolcadik napon érkezett meg, ezt olvastam: ‚megrémült kis értelmiségiek' ... Így van ez, vagy nincs?

Lám, itt van ez az aljas Napalkova, egyáltalán nem ‚kis értelmiségi', aki mindenkit megszégyenített kishitűsége, értelmiségi tempója, gyávasága miatt, amikor pedig valóban nehéz és rossz lett a helyzet, otthagyott csapot-papot, és repülőgépen eltávozott Leningrádból.

A bombázás és a hideg ellenére olyan jól és szinte mámorosan dolgoztam októberben és novemberben, de bezzeg decemberben minden dugába dőlt. A munkatársak is ellankadtak. A kivett és széthányt anyag már vagy két hét óta az irattár padlóján hever. Tegnapelőtt L. az irattárba is cigarettával ment be. A hideg kikergetett a hivatalszobából, és mindenki a tűzhely mellett ül abban a szobában, ahonnan a WC nyílik ... Sivár kép. De azt meg kell hagyni, hogy a munkatársak ügyeleti kötelességüket teljesítik, és hetente egy éjszakát átfázva és üres hassal szolgálatban töltenek. Ez a ránk bízott tudományos értékek őrzésével kapcsolatos legfontosabb és valóban szükséges munka.

1941. XII. 12. és 13. A háború százhetvennegyedik és százhetvenötödik napja ... Büszke szfinxeim ma szánalmas, csupasz kutyakölyköknek látszottak, amelyeket kitettek a kegyetlen fagyba. Mintha mindenki megfeledkezett volna róluk ... A Néva fehér síkja fölé emelkednek.

Tegnap, miután hazaértem, nem maradhattam házunk oszlopcsarnoka alatt: a Néván túl lövedékek robbantak;

ma valahol távolabb dörögtek, de pontosan ugyanabban az időben. Egy kissé körülnéztem az oszlopok között. Itt valamiért kevesebb a gyalogjáró. Sokan keresik az evakuációs állomást, és idegeskednek, mert nem találják, mások azt kérdezik, hol van a társadalombiztosítási központ. Ezek rokkantak. Némelyek az öregségtől vagy a gyengeségtől alig vonszolják magukat. Ezek az emberroncsok nyomasztó látványt nyújtanak. A hóval eltorlaszolt rakparton mégis utat vágtak a járművek számára. De csak ritkán halad arra teherautó, néha egy-egy személykocsi is feltűnik – nyilván különleges rendeltetésűek vagy betegszállítók.

Miközben az utcán vagyok, vagy az oszlopoknál állok, okvetlenül olyan képet látok, amely mostanában egészen mindennapos: szánkón húznak egy most vásárolt, üres koporsót, amelyet sebtében tákoltak össze, és festetlen, vagy már halott is van benne, és ketten-hárman húzzák a halottas szánt.

Azt mondják, a temetőkben sok ilyen koporsó gyűlik össze.

Házunk oszlopaitól egészen tisztán látszik a Miklós-híd. Az ottani vezetékek részben leszakadtak, a villamosok nem közlekednek a hídon. Csak gyalogosok haladnak mindkét irányban, véget nem érő, fekete láncban. Az én magányos szfinxeim is láthatóak a hóbuckák között, és előttük egy teherautó áll, az első kerekei hiányoznak. Már harmadik hete áll ott. Lövedék zúzta szét, vagy elromlott a motorja – nem tudom. De nyilván senki sem ér rá elvinni. És ez a szétvert masina az évezredek őrei, az ősi egyiptomi Tébából való szfinxek előtt áll.

Bezárom magam mögött a főkaput. A külső üveget furnérlemezzel borították, a belsőket a lövések okozta rázkódás törte szét. A lépcsőházban sötét van, több mint egy hónapja senki sem söpörte le, cigarettacsikkek, papírhulla-

dék, homok és por mindenütt . . . Amikor valaki a lépcsőn megy, odakiáltunk a másiknak, hogy utat engedjen. Itthon az előszobában lakunk. Második hete nincs villany.

A hivatalban nehéz dolgom van néhány gyengülő kollégával. Az irattárakban jéghideg van, a hivatalszobákban szintén. A villany minduntalan elalszik, így a munkatársak félhomályban üldögélnek. A lépcsőházban ilyenkor vaksötét van. Az utcára nyíló ajtót nem lehet bezárni, nem hallani a kopogtatást, villany nélkül pedig a csengő sem működik. Az Állattani Főiskolával szomszédos, egyik kiszögellő toronyban dolgozunk, ahol viszonylag meleg volt, de most itt is nagyon hideg lett. Ma alaposan átfáztam, mégis öt órát töltöttem itt: az akadémiai tanszékek vezetőinek történetén dolgoztam.

Szándékosan foglalkoztam ilyen tüzetesen mindennapos életünk részleteivel. Erről most aligha ír valaki. Hiszen a fronton zajló életet, a hősök életét eléggé megvilágítják majd mások. Tőlünk egyvalamit követelnek – életben maradni, elviselni, kivárni a fordulatot, a győzelmet . . .

És már örvendetes hírek érkeznek Moszkva környékéről, arról, hogy újabb csapást mértek az ellenségre. Hitler maga jelentette ki, hogy Moszkva bevételét tavaszra halasztja. A mi telünk nem tetszik a németeknek. Haj, ha valamennyien megfagytak volna Moszkva és Leningrád előtt, Ukrajnában, ha az óriási hótorlaszok miatt összekötő vonalaik megszakadtak volna! Akkor elpusztulnának ezek az átkozott rablók, akik betörtek a földünkre, s mindennap tűzzel árasztják el a leningrádi utcákat, tereket, lakóházakat. Talán már el is kezdődött a német seregek szétzúzása? Ha a technikai felszerelésük elromlana a hóborította térségeken! Akkor aztán a rablók megkapnák a büntetést az elkövetett, szörnyű bűncselekményeikért. Nem kerülik el a büntetést . . .

Befejezem feljegyzéseimet. Ijedten nézek pislogó mécse-

seimre, a készlet kifogyóban van. Vajon nemsokára nekem is sötétben, ‚tapogatózva' kell töltenem az estét, az éjszakát és a reggelt?

1941. XII. 17. és 18. A háború százhetvenkilencedik és százhetvenkilencedik napja. A fronton csapataink sorra mérik a csapásokat a német megszállókra. Megtisztították az Északi-vasútvonalnak azokat a szakaszait, amelyeket a németek elfoglaltak (Tyihvintől Volhovig). Az Október-vasútvonalat is megtisztítják. Csak a murmanszki vonalat sikerült szilárdan birtokba venniük a finn–német csapatoknak, amelyek benn vannak Petrozavodszkban. Murmanszkban rengeteg élelmiszer halmozódott fel Leningrád számára. Ezek a hírek szájról szájra járnak; az elgyengült, fáradt emberek összeszedik maradék erejüket.

Sokan pedig már fel sem tudnak kelni. Tegnap a mi akadémiai házunk előtt, az oszlopoknál, amelyeket olyan gyakran említek, meghalt egy ember. Szavcsenko, a házunk gondnoka látta, hogy egy nő karon fogva vezetett át az utcán egy férfit. Amaz alig-alig botorkált, leroskadt a sínek mellett; az asszony felemelte, ő tett még néhány lépést, de a járdáig nem jutott el. Egy hóbucka mellett összerogyott. Amikor Szavcsenko odaért, már csak egy élettelen embert látott. A halott mellett egy asszony tett-vett – a felesége. Az arra haladó járókelők, amikor megtudták, mi történt, azt tanácsolták az asszonynak: ne árulja el, hogy a felesége, tegyen úgy, mintha idegen volna. Akkor a rendőrség köteles lesz átvenni a holttestet és megfelelően intézkedni. Így is történt. A rendőr, aki odajött, megállított egy arra haladó szánt, és a holttestet felrakták rá, hogy a hullaházba szállítsák. Hogy mi történt ezzel az asszonnyal, aki elveszítette a férjét, és még el sem temethette, nem tudom.

Szavcsenko is olyan bánatos szemmel néz:

– El kell pusztulni, nem bírjuk ki!

– Nem kell – nyugtattam meg. – Átvészeljük, csak ne veszítsük el az akaraterőnket. – Még sokáig magyaráztam neki, hogy ki kell tartanunk, nem szabad megengednünk, hogy erőt vegyen rajtunk a félelem. Úgy látszik, ez hatott.

Kiderült, hogy a házunkban senki sem teljesít ügyeletes szolgálatot a padláson. Amikor szóba hoztam a gyújtóbombák télvíz idején történő oltásáról szóló utasítást, amely a Pravdában jelent meg, Szavcsenko csak szomorúan elmosolyodott.

– De ki fogja ezt elvégezni? Senkinek sincs ereje hozzá: az egyik házmester, Alekszandr felpuffadtan az ágyat nyomja, a másik, Sztarikov pedig teljesen legyengült . . . A mi házunkban senki sem tudja végrehajtani ezeket az utasításokat.

Tehát a véletlen kényében-kedvében bízva élünk.

A hivatalban szintén nehéz dolog az őrszolgálat. Ott sincs senki, aki végrehajthatná az utasítást.

Az irattárakban, a dermesztően hideg munkaszobákban sötét van . . . Szomorúan gondolom: miért ülünk mi itt, miért nem dolgozunk a szerszámgépek mellett, és tesszük, ami most a front számára szükséges? Jómagam jelenleg ‚Az Akadémia tanszékvezetőinek története, fennállása óta' témáról szóló beszámolóm összeállításának a vége felé tartok. Mindez persze várhatna.

Sok ember vagy önként hagyta ott a munkahelyét, vagy elbocsátották őket a különböző városi hivatalokból és üzemekből, s ezért a családból valaki mindig sorba tud állni . . . Sok embert tehát egyáltalán nem használnak fel a védelem számára. Vajon ezek tavasszal sem foglalkoznak majd konyhakertészkedéssel, halászattal stb.? Sajnálkozva gondolok arra, hogy a Néva itt van az orrunk előtt, néhány kilométerre pedig a halban gazdag Ladoga-tó, és nekünk még békeidőben sem volt halunk! Hiszen fél Oroszországot el lehetne látni hallal a mi vidékünkön levő sok

ezer tóból! . . . De nem! Ezért most, amikor a felhozatal akadozik, a leningrádiak felpuffadnak az éhségtől, és meghalnak.

Ma este Filimonov esett be az ajtónkon: asztalos és ezermester, de sehol sem tudott megmelegedni a mi akadémiai intézményeinknél. Általában a gazdasági vezető állását töltötte be. Jócskán ivott. Nemrég, amikor a mankómat javította, nem pénzt, hanem élelmiszert kért, s akkor még nevetett. Most pedig ijesztő volt, arca szőrös, szinte megfeketedett. Kezében égő gyertyát tartott, és azzal együtt térdre borult.

– Mentsenek meg, elpusztulok, elveszítettem az élelmiszerjegyeimet, adjanak kenyeret!

A feleségem zavarba jött. Mit tehetünk? Adjuk oda a saját fejadagunkat, vagyis 125 grammot? . . . De hiszen ez nem mentené meg! Mivel és hogyan segíthetünk rajta? Elővettem és odaadtam neki 30 rubelt, ezért 100 gramm kenyeret lehet venni a piacon. Filimonov elfogadta a pénzt, s azt bizonygatta, hogy keserű, nehéz, szörnyű dolog kérnie.

Ez a váratlan látogatás ilyen drámai helyzetben egy időre alaposan kizökkentett bennünket a kerékvágásból. Azután megnyugodtam. Ilyen szükség esetén én bizony senkitől sem kérnék. Hiszen mindenki ugyanebben a helyzetben van. Ha pedig el kell pusztulni, akkor nekem lesz annyi akaraterőm, hogy véget vessek az életemnek.

A gyertya csonkig ég – karácsonyfagyertya, M. F. készleteiből. Harmadéve vettünk egy tucatot karácsonyra. Milyen jó szolgálatot tesz most! Nemsokára itt a karácsony. 2000 év óta talán a legsötétebb és a legszörnyűbb. Mi, itt a Szovjetunióban már rég elszoktunk ettől az ünneptől. A napokban sokkal fontosabb dolog történik, évente visszatérő esemény bolygónk életében: a föld, amely a naptól a

legnagyobb távolságra került, most újra közeledik hozzá. Az életet adó nap születésének nagy ünnepe!"

Hogyan segíthetett még Knyazev Filimonon? Mit lehetett tenni egy olyan emberrel, aki elveszítette az élelmiszerjegyeit? Márpedig a legyengült emberek olykor elveszítették a jegyeiket. Elhagyták, vagy ellopták tőlük.

Az efféle esetek olyan erkölcsi problémákat vetettek fel a rokonok, a hozzátartozók számára, amelyek kilátástalanságuk miatt elviselhetetlenek voltak.

Az éhség nem tréfadolog, a lelkiismeret nem gyerekjáték

Az éhezés már Jura Rjabinkin számára is végképp, amúgy igazában elkezdődött. Most először férkőzött hozzá az éhség szokatlan, megalázó, kegyetlen érzése. Vissza kell térnünk az októberi napokhoz, és újra végig kell mennünk ezeken a hónapokon, napról napra – de már nem egy férfival, hanem egy fiúval, aki kevésbé védett a rászakadt megpróbáltatásokkal szemben.

„Október 2. Reggel 8-tól este 6-ig ügyeletes voltam az iskolában. Ma mégis sikerült az éhségemet csillapítanom. Jobban mondva, elfojtottam (vagyis vízbe fojtotta – A. A., D. G.). Ma az iskolában az algebraórán írtam az első naplójegyzetet a füzetembe.

Este megint kellemetlen beszélgetés volt az evésről. Az éhség nem tréfadolog . . .

Anya kiváltotta a jegyére járó egyheti drazséfejadagot – 150 grammot –, és odaadta Anfisza Nyikolajevnának (tartozott neki). Az csak megköszönte, s a legnagyobb nyugalommal elvette. Most nekünk csupán 6–8 drazsénk maradt a dekád tíz napjára! Holnapra már elfogy, ez holtbiztos.

A frontokon pocsék a helyzet. Ráadásul még a taganrogi irány is kialakult. Lehetséges, hogy 1942-ig nem verjük szét a német rohamcsapatokat, és nem állítjuk helyre Leningrád összeköttetését a Szovjetunió többi részével?

Ha biztosan tudnám, hogy az élelmiszer- és kenyérfejadagjainkat többé nem csökkentik! Ha tudnám! De hát csökkentik. Még kétszer csökkentik. És éppen Októbernek, a történelem legnagyobb proletárforradalmának évfordulója, október 25-e (XI. 7-e) előtt!

Kiderül, hogy az iskola olvasótermében sok sakk-könyv van, közöttük a ‚Modern megnyitás' is.

Október 22. Az iskolai ügyelet helyett egész délelőtt sörért álltam sorba. Nagy üggyel-bajjal szereztem két üveggel, majd lefagyott a lábam. Aztán három, kására érvényes szelvényhez is hozzájutottam. Este ügyeletes voltam az iskolában. Légiriadó nem volt. A németek elfoglalták Taganrogot. A németek támadása folytatódik . . .

Belemerültem Dumas ‚Montsoreau úrnője' című regényébe. Lebilincselő olvasmány.

Anya a két üveg sört elcserélte 400 gramm kenyérre. Engem megint sorba állni küldenek sörért.

Október 23. Még két üveg sört szereztem. Moziban voltam. A ‚Szent Jorgen ünnepé'-t láttam. Aztán a ‚Montsoreau úrnőjé'-t olvastam . . .

Itthon fázunk és éhezünk. Minden együtt.

Október 24. Egész nap, reggel 10-től este 6-ig sorban álltam sörért. Még arra sem volt időm, hogy a rendőrségen ácsorogjak a személyi igazolványomért. És mégsem szereztem sört. Este megjött anya, elhasznált még egy fej káposztát. Úgy-ahogy csillapítottam éhségemet. A hadijelentésekben semmi különös nincs. Anya azt mondta, hogy az össz-szövetségi központi bizottságot Kujbisevbe evakuálták. Képzelem, milyen lehet a helyzet Moszkvában.

Teából személyenként 12,5 grammot adnak egy hónapra, tojást egyáltalán nem adnak. Halat sem. Ma Anfisza Nyikolajevna érdekesen viselkedett. Három, sárgarépapüréből készült lángost adott nekünk, amelyet a tröszt étkezdéjében szerzett, meg 10 drazsét. Így akadt valami harapnivaló a fél bögre teához. Levelet írtam Tyinának. Arra kértem, küldjön csomagot: kétszersültet vagy krumplis lepényt. Fontolóra kell vennem, hogy beálljak valahová dolgozni. A tanulást egy időre kénytelen leszek elfelejteni.

Irával furcsa dolog történik: nappal és este kék csík van

a szeme alatt, a gyors járástól szúrást érez a bal oldalában, és nem tud folyékony ételt (levest) enni. Anya orvoshoz akarja vinni.

Mi lesz? Milyen meglepetést szereznek nekünk a németek? . . . Mindenesetre azzal fenyegetőznek, hogy háromnapos szakadatlan légiriadó alatt felperzselik Leningrádot (ezek a rémhírek Csisztovéktól erednek, akik, mivel a külvárosban dolgoznak, akarva-akaratlan elolvassák a ledobált német röpcédulákat).

Mindenütt sorok állnak: sörért, kvaszért, szódavízért, borsért, sóért (különösen sóért), mustárért.

A németek vagy teljesen a moszkvai frontra összpontosították légitámadásaikat, vagy Október évfordulóján készülnek bombázni. Boldog ünnepünket gyásznappá akarják változtatni.

Csak ma tudtam meg, hogy a házunk padlására és udvarába hullott gyújtóbombák oltásáért a (. . .) tröszttől elismerést kaptam. De már nem is emlékszem, hogy mikor történt.

Október 25. Csak a lábam fagyott le a sorállásban. Semmi mást nem értem el. Kíváncsi vagyok, hogy a sörözőkben szaharinnal vagy természetes gyümölcsléből készült limonádét adnak?

Hej, mennyire szeretnék aludni, aludni meg enni, enni, enni . . . Mi más kell még? Ha pedig az ember jóllakott és egészséges – akkor még valami másra is kedve támad, és így megy ez vég nélkül. Egy hónappal ezelőtt vajas kenyeret akartam kolbásszal, vagy inkább erről ábrándoztam, most meg már csak kenyérről . . .

Tyina egymás után két pénzesutalványt küldött: 200 rubelt és 210 rubelt. Valószínűleg még egy sávot kapott a parolijára: első osztályú katonaorvos lett. Lehet, hogy így is van.

Ma szám szerint a második ügyeletes szolgálatról hiány-

zom az iskolában, és 27-én (ha megérem) még egyről hiányoznom kell.

De ki sejthette volna, hogy az események így alakulnak? Ha a jövőbe nézek, hát valósággal égnek áll a hajam: hideg, éhség, ágyútűz, bombázás, kimerítő éjszakák, nappalok, egész napok (. . .), azután baktériumok, s aki a bevetésük első napján megmenekül, az éhen pusztul, mert az üzletekben minden élelmiszer tönkremegy . . . Messzebbre nem is nézek, Leningrádban maradni ezentúl – biztos pusztulás.

Anya azt mondja, most nem alkalmas az idő a naplóírásra. De én továbbra is írom. (Megjegyezzük, ez fontos, hogy az anya tud a napló létezéséről! – A. A., D. G.) Ha nekem nem lesz módom elolvasni, akkor elolvassa más, és megtudja, miféle ember volt Jura Rjabinkin, és majd nevet rajta. Valamiért eszembe jutott Gorkij egyik mondata a ‚Klim Szamgin'-ból: ‚De talán nem is létezett ez a fiú? . . .' Élt egy ember – és nincs többé. A találós kérdés is így szól: mi a legrövidebb a világon? És a válasz: az emberi élet. Valamikor talán filozófiával foglalkoztam volna. Most azonban ehhez két dolog kell: 1. evés és 2. alvás. Éppen ezzel magyarázható az egész idealizmus: létezéséhez a materialista alap nélkülözhetetlen.

Október 26 . . . Pénz van bőven – és mégis éhezünk.

Október 29 . . . Most már alig vonszolom magam a gyengeségtől, a lépcsőn felmászni pedig óriási munka számomra. Anya azt mondja, hogy puffadni kezd az arcom. Mindez a hiányos táplálkozástól van. Anfisza Nyikolajevna ma este érdekes megjegyzést tett: ‚Manapság mindenki önző – senki sem gondol a holnapra, és ezért annyit eszik, amennyit csak tud.' Igaza van.

Ma újabb levelet írtam Tyinának. Arra kértem, küldjön csomagban krumplis lepényt, olajpogácsát stb. Vajon ez

lehetetlen kívánság? Hozzá kell szoknom az éhséghez, de nem tudok. De hát mitévő legyek?

Nem tudom, hogyan tanulhatok. A minap algebrával akartam foglalkozni, de nem a képletek jártak a fejemben, hanem veknik.

Most újra el kellene olvasnom Jack Londonnak ‚Aki az életet szereti' című elbeszélését. Nagyszerű írás, a mai hangulatomhoz pedig a lehető legalkalmasabb. Azt mondják, a novemberi élelmiszerjegyekre mindenből változatlan mennyiséget adnak. Még a kenyéradagot sem növelték. Anya azt mondja, hogy még ha visszaverik is a németeket, a fejadagok a korábbiak maradnak... Igen, a németek biztosan bejelentik november 7-re és 8-ra a szünet nélküli bombázást. A bombázás előtt meg jól meggyötrik a lakosságot a tüzérségi támadásokkal. Készítik nekünk az ünnepi meglepetést.

Mostanában keveset törődöm önmagammal. Ruhástul alszom, reggel kissé meglocsolom az arcomat vízzel, nem mosok kezet szappannal, nem öltözöm át. Lakásunkban hideg van és sötét, az éjszakákat gyertyafény mellett töltjük.

De a legbosszantóbb, legeslegrosszabb számomra a következő: én itt éhezem, fázom, tele vagyok bolhával, a mellettem lévő szobában pedig egészen más élet folyik – ott mindig van kenyér, kása, hús, bonbon, meleg van, észt petróleumlámpa világít fényesen... Irigységet érzek, amikor Anfisza Nyikolajevnára gondolok, de leküzdeni nem tudom.

Nincs kihez mennem. A barátaimhoz menjek? Nincsenek barátaim. Vivka Kazanyban van, Miska dolgozik. Az olyan (...) lelkük mélyéig önzőkhöz pedig minek menjek?... De megint felébred bennem az irigység, sőt a harag, a keserű sértődöttség.

Október 31., november 1. 31-én összehasonlíthatatla-

nul jobban éreztem magam, mint azelőtt. Natalja néni mustáros lepénnyel kínált meg, sőt még Anfisza Nyikolajevna is adott nekünk 150 gramm kását (6 szelvényt, ebből három nekem jutott ebédre).

Éjszaka légiriadó volt. A légvédelmi ágyúk tüzeltek, a németek azonban nem bombáztak. Mindkét nap szüntelenül lövik az ágyúk a várost. I. azt mondta, hogy a németek a La Manche csatorna mellől vonták össze Leningrád elé a messze hordó tüzérségüket. Ma, 1-én kellemetlen galiba történt: csak kettőkor engedtek be a tröszt étkezdéjébe. Kettőkor pedig az étkezdében már elfogyott a krumplipüré, és kénytelen voltam két tányér lencselevessel beérni. Vettem három üvegcse pertuszint. Ez rum és valeriáncseppek meg gyomorrontás elleni szer keveréke. Rendkívül édes és tápláló. Két üvegcsével már megittam, egy maradt . . .

November 3., 4., 5. E három nap alatt tanítás volt az iskolában. A követelményeket csökkentették, a korábbi tanárok közül csak néhány maradt. A többi a 213-as iskolából jött át. Az iskola mellett étkezde nyílt. Jegy nélkül személyenként egy tányér levest adnak, minden egyebet pedig jegyre.

Minden éjjel légiriadó van. Tegnap éjjel a város fölött, a központban három repülőgépet lőttek le. Állandó tüzérségi tűz. És előttünk van még az ünnep. Milyen „ünnepet" szereznek nekünk a németek? Kétségtelenül bevetik a mérges gázokat . . . 6-ától vagy 7-étől kezdve négy napra az összes fertőtlenítőállomást mozgósították a városban. Vajon mi lesz?

Mára el kellett olvasni Gogoltól a ‚Holt lelkek'-et, de gyertyafényben lehetetlen olvasni. Az ember gépiesen ír. Sok újságot nem tudok. Azt mondják: ‚a 24. évforduló mindent eldönt . . .'

Mi az ember és az emberélet? Az élet fabatkát sem ér –

ezt tartja a szólásmondás. Hány ember élt előttünk, és hánynak kellett meghalnia ... De jó meghalni, ha valaki érzi és tudja, hogy elérte mindazt, amiről fiatalkorában, gyermekfejjel ábrándozott, hogy tudományos vagy irodalmi munkáinak követői maradtak, de hát milyen nehéz ... Miben reménykedik most Hitler? Abban, hogy megteremti a maga birodalmát, amelynek a puszta tervét is elátkozza majd a jövő emberisége? És holmi maréknyi kalandor miatt millió és millió ember pusztul el! Ember! ... Ember!!!

Már késő van. A tüzérségi tűz egy időre elcsendesedett. A gyertya csonkig ég. Éhség, hideg, sötétség, piszok, tetvek, és ez a kilátás: bíborvörös jövő, amelyre sötét fátyol borul."

A város a télre készül. Jevgenyij Csurov hidrográfus folytatta munkáját:

„A korai jég a Szvir folyón és a Néva felső szakaszán, Csornaja Szatománál arra a feltevésre adott alapot, hogy az 1941–42-es tél kemény lesz.

Rendelkezésemre álltak a valaami szerzetesek anyagai ... a szerzetesek évről évre feljegyezték a Fehér-tenger és a Ladoga-tó vízszintjének ingadozásait, körülbelül az 1300-as évektől kezdve, egy szerzetes – a kolostor elöljárója (a nevét elfelejtettem) – feljegyezte az időjárás változásait: mikor állt be a jég, milyen volt a jég, át lehetett-e törni a jeget? Ki alatt szakadt be, amikor a zarándokok Valaam felé tartottak? S hogy a zarándokok Schlüsselburgból vagy Csornaja Szatoma felől jöttek? ... Mindez támpontot nyújtott arra, hogy közvetett módon rekonstruálni lehessen a jéghelyzetet.

Ezzel az általános értékeléssel saját kezdeményezésemre foglalkoztam. És pontos elképzelésem alakult ki: igen, a tél kemény lehet, az idén a tó szintén teljesen befagy, és még a Ladoga-tó északi részén is csapatokat lehet átvinni,